

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાલુપુર, અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ, વ્રત ૨,૦૦૦

મર્તૃહરિની વિમૃત્તિ

૧

મધ્યકાલીન વૈરાળી રાજા મર્તૃહરિ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક ચાસ પ્રતિનિધિ છે. એનો ઇતિહાસ ચર્ચામાં મળતો નથી, પણ દંતકથામાં અને લોકગીતોમાં એ સારું સરસું નામ મેલ્યું છે. જો તમે હિંદુસ્તાનની મુસાફરી સીધાયાનાની, એટલે કે સંસ્કૃતિની, દૃષ્ટિ કરો તો અનેક ઠેકાણે તમને મર્તૃહરિની ગુફાઓ ચતાવવામાં આવશે. આ ઠેકાણે મર્તૃહરિ તપ કર્યું, આ ઠેકાણે એમણે પદ્માણી ચમન્કાર કરી ચતાવ્યો, વગેરે પરંપરાગત અથવા જોડી કાઢેલી દલીલો કહેનારા લોકો તમને અનેક ઠેકાણે મળશે.

મર્તૃહરિને નામે ચહેલા અનેક થયો છે, પણ મર્તૃહરિનું નામ લેતાંવિંત એનો નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય. એ ત્રણ શતકો જ સાસ ધ્યાનમાં આવે છે.

મર્તૃહરિના વ્યક્તિગત જીવન વિષે પણ આપણી પાસે બ્રાહ્મી દલીલો નથી. મર્તૃહરિ રાજા હતો અથવા ઉચ્ચચિનીના રાજા વિક્રમનો નાનો અથવા મોટો માઈ હતો. એ મોટો માઈ હોય તો એને રાજ્યનો સોભ ન હતો. એણે પોતાના માઈને રાજ્ય સોંપી દે પોતે વૈરાગ્યનો માર્ગ લીધો. નાય-સંપ્રદાયમાં મઝી 'જઈ હઠયોગ, રસવિદ્યા, મત્રવિદ્યા આદિ

અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી આપનારી વિદ્યાઓનો એને અભ્યાસ કર્યો; મહાદેવની અને વેદાન્તવિદ્યાની ઉપાસના કરવાથી હિમાલયમાં ગંગાને કિનારે એને પરમ શાન્તિ મળી; અને અન્તે તે પરબ્રહ્મામાં લીન થયો; આટલી જ વીના આપણી પાસે છે.

ભર્તૃહરિ જ્યારે રાજવિલાસ ભોગવતા હતા ત્યારે પોતાની રાણી પિંગલા ઉપર અનહદ આશક હતા. પણ રાણીનું મન રાજા ઉપર ન હતું, પણ વીજે હતું. એ માણસનું મન રાણી ઉપર ન હતું પણ કોઈ દાસી ઉપર હતું, અને એ દાસી મનથી રાજા પર આશક હતી. એવી સ્થિતિમાં એક સંન્યાસીએ રાજાને અમૃતફલ આપ્યું. રાજાએ પોતે खाईને અમર થવાને બદલે એ ફલ વહાલી રાણીને આપ્યું. ઉપર વતાવેલા કારણે એ ફલ પરતું પરતું ફરી રાજા પાસે આવ્યું. એટલે રાજાનો શ્રમ માંગ્યો. એની સ્ત્રેણ આસક્તિ નષ્ટ થઈ અને એને વૈરાગ્ય સેવન કર્યું અને પેલા ફલનો નાશ કર્યો. એવી એક વાર્તા હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતોમાં પ્રચલિત છે. પેલું અમૃતફલ કોઈએ खाધું હોત ને સાચો બનાવ આપણને કહેવા એ વ્યક્તિ જીવતી હોત. પણ તેમ ન થવાથી કેવળ ઉપરની દંતકથા અથવા કિંવદન્તી જ અમર થઈ શકી. ભર્તૃહરિ જે નાથસંપ્રદાયની પરંપરાના હતા એ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં ઉપરની વાર્તા ક્યાંય જડતી નથી. અમને લાગે છે કે ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યબોધક એવા એક શ્લોક ઉપરથી લોકોએ એ વાત પાછળથી થોડી કાઢી હશે.

અને એમ થવાનું કારણ પણ સમજાય એવું છે. મનૃહરિને એક એક શ્લોકમાં એકાદ મુંદર વાર્તા અથવા પ્રમંથ ગોટવી દેવાની ટેવ છે અને એ કહ્યામાં એણે અસાધારણ સફલતા પણ મેળવી છે. 'જેના માથામાં ટાલ પઢી હતી એવો એક અમાગિયો આરામને અર્થે તાડના શાડ તઢે પહોંચ્યો, ત્યાં એના દુર્દેવે ઉપરથી એક તાડનું ફ઼લ અચૂક એના માથા પર પડ્યું અને એ મરણ પામ્યો.' 'પાર્ણીમા દૂધ મઢ્યું, તેને દૂર કરવા દેવનાં ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ એ લે વચ્ચેની મિત્રાચારી તૂટી નહિ.' 'એક સર્પે પેટીમા ઘણા દિવસથી પુરાયો હતો, ત્યાં એક ડંદરને ડુર્બુદ્ધિ સૂઝી કે ચાલો આપણે આ પેટીને કાણુ પાડીને અંદર જઈ જોઈએ એણે તેમ કર્યું. પટી ડું ? મૂઢ્યા સર્પને ડજાળી મઢી અને વહાર જવાનો રસ્તો પણ મઢ્યો' એવી એવી રસિક વાર્તાઓ ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં વ્યવસ્થિત કરવાની મનૃહરિને હોંશ હોય છે. ઉપર કહેલી વાત આમાંની જ એક હોઈ શકે. તે પ્રથમ-પુરુષી છે એટલા ઉપરથી જ તેને મનૃહરિની જીવનકથા માનવામાં આવી હશે. લોકહૃદયને આવી વાતો સામઢવાનો અને કહેવાનો શોખ હોય છે, એટલે એના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ રાખે કે ન રાખે, પણ એ જગવત્રીશીએ તો ચડવાની જ.

એક ટેકાણે એમ પણ કહ્યું છે કે રાજા મનૃહરિએ અનેક વાર સંન્યાસ લીધો હતો. એ વાત જો સાચી માર્નાં છે તો એનો અર્થ એ થાય છે કે સંન્યાસ લીધા પછી મનૃહરિ પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવ્યા હતા. બૌદ્ધ લોકોમાં આમ

કરવાની છૂટ હોય છે. હિંદુધર્મમાં આવી પાછી પાની કરવી મહાપાપ ગણાયું છે.

ભર્તૃહરિની કવિતા વાંચતાં એવો હયાલ નથી આવતો કે આ કોઈ રાજા લખે છે રાજા લખે તે રાજાની ભૂમિકા ઉપર રહીને લખે, અથવા જો વીંજી કોઈ ભૂમિકા ધારણ કરીને લખે, તોય તેમાં રાજત્વ તો સ્પષ્ટકી ઊઠે જ. અહીં રાજાના વૈભવની અદેખાઈ કરનાર અને ત્યાં સંહિત થવાથી રાજવૈભવનો તિરસ્કાર કરનાર કોઈ પંડિત બોલતો હોય એમ જ લાગે છે. એની ઉપમાઓ અને એનાં રૂપકો, એની આશાઓ અને એની આકાંક્ષાઓ, વધી સામાન્ય જનતાની કોટિની છે.

જૂના વચ્ચતમાં કેટલાક લોકો સરસ કવિતાઓ લખી તે રાજાને નામે ચઢાવી દેતા - આજે પણ ઘેતા હશે - અને રાજા પાસેથી ઘણું ધન મેળવી એનાં ગુણગાન ગાતા રહેતા. અહીં એવો જ કોઈ રાજદરવારમાં ચિરાશ થયેલો સંહિત પંડિત 'શાકાય વા સ્યાન્, લવણાય વા સ્યાન્' કહીને પાઠો ફરતો હોય એવો જ આભાસ થાય છે.

પણ આમ રાજત્વને ઉતારી પાડનાર કવિતા કીર્તિનો લોભી કોઈ રાજા પોતાને નામે ચઢવા નહિ દે અને સાચા રાજાને વારેઘઢીએ અચૂક દરવારી પંડિતની જ ભૂમિકા ઉપર જવાનું ન ગમે. ત્યારે સાચી ધીના શી હશે ?

કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ વધા શ્લોકો ભર્તૃહરિએ અથવા કોઈ એક માણસે લખેલા નથી;

પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ભર્તૃહરિ, વીર્ણી, કાટલો, મુમાપિનો જ છે. ત્રણે શતકમાં આવેલા શ્લોકો છૂટા-છવાયા છે એ વિષે શંકા નથી. એમાં કોઈ સહંગસૂત્ર વિવેચન અથવા ભૂમિકાનો વિકાસ મોટાયેલો નથી એ વાત સાચી છે. પણ તેટલા પરથી એક યા ધીજું કોઈ ચોક્કસ અનુમાન કાઢી શકાય નહિ. એમ તો જગન્નાથ પંડિતના ‘ભામિનીવિલાસ’ના શ્લોકો પણ છૂટાટવાયા જ છે. કોઈ ટીકાકાર એમાં સહંગસૂત્રની યોજના ઠોસી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે પ્રયત્ન જ છે એમ સહેજે દેખાઈ આવે છે.

આ ત્રણે શતકોની શૈલી અને વિચારધારા જોતાં તે એક જ વ્યક્તિનું લક્ષણ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી આવતો. આમાં વિચારોનું અસામંજસ્ય ક્યાંય નથી દેખાતું. શૈલીમાં પણ શાલ સાથે કાંબલો સીવી કાઢ્યા જેવું ક્યાંય નથી લાગતું. આંતરિક એકતાને કારણે હોય અથવા ‘ત્યાંવા વસતની પરંપરા’ને કારણે હોય, આ શતકોનો કર્તા એક જ છે અને તે પણ એક કસાયેલો સંસ્કારધન કવિ છે, એ વિષે શંકા નથી રહેતી.

ધીજી યાત્રુએ, આમાંના એકે શ્લોકો કાલિદાસનાં નાટકોમાં પણ મળે છે. ‘ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ગમૈઃ’ જેવો શ્લોક કાલિદાસની શૈલીમાં પણ પડ્યો જ મઝી શકે છે ‘અનાગ્રાતં પુષ્પં’ એ શ્લોક પણ ચન્ને કવિઓની શૈલીમાં શોમે આવે છે. અને કાલિદાસ, ભાસ આદિ કવિઓએ ધીજા

કોઈના શ્લોકો પોતાની કૃતિમાં વાપર્યાનો પુરાવો નથી. ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં પાછળથી કેટલાક લોકોએ હોંશે હોંશે પ્રક્ષેપ ઉમેર્યા હોય તો આશ્ચર્ય નથી. પણ કાદમીરના મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્રે પોતાના 'ઓચિત્યવિચારચર્ચા' નામના ગ્રંથમાં જે અન્ય કવિઓના સંખ્યાબંધ શ્લોકો ટાંક્યા છે, તેમાંના કેટલાક ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં મળે છે. એ વધા જ અહીં કે ત્યાં પ્રક્ષિપ્ત છે એમ સિદ્ધ કરતાં કંઈક અગવડ પડે એમ છે. દશરૂપક, પચતંત્ર, શાર્ંગધરપદ્ધતિ વગેરે ગ્રંથોમાં ભર્તૃહરિના શ્લોકો જઈ શકે છે. પણ મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ જેવાં નાટકોમાં ભર્તૃહરિના શ્લોકો તે તે કવિઓ વાપરે એ શક્ય નથી લાગતું. આ વધા કવિઓના કાઢનો તિર્ણય કરીને પછી પ્રક્ષેપોનું મહાસંશ્લેષ કર્યું હોય તો જ કંઈક નિવેડો આવે.

ભર્તૃહરિના કાલ વિષે ન્યાયમૂર્તિ તેલંગે તેમ જ ષીજા વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે. વિજ્ઞાનશતક આદિ અન્ય કૃતિઓ ભર્તૃહરિની કેમ ન ગણાય તેની ચર્ચા પણ ચર્ચા છે. પણ ભર્તૃહરિ ચરેચર રાજા હતો કે કેમ, અથવા રાજવંશી પણ હતો કે નહિ, એ વિષે હજુ કોઈએ શંકા ઊઠાવી નથી.

ભર્તૃહરિ વિષે અસ્યાર સુધી જે ચર્ચા થઈ છે તે ઘર્ષા ઉપયોગી છે એ વિષે શંકા નથી. પણ ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા દર્શન દેખાઈ આવે છે તેનો, અને સમાજવ્યવસ્થાનું જે પ્રતિબિંબ પડેલું છે તેનો, વિચાર કરી તેના કાઢનો ચિતાર ચીતરવાનું હમી વાકી જ છે.

एटलું तो स्पष्ट છે કે મતૃહરિનો કાઢ કોઈ મહા-સામ્રાજ્યનો કાઢ નથી. નાના નાના રાજાઓ નાનાં નાનાં રાજ્યો હાંકતા હશે, અને અરસપરસ અંદેસાઈ કરી પોતાનું અણુ જીવન સ્વાર્ટુમીઠું કે તીસું તમતમતું કરતા હશે. અશોકના શિલાલેખોમાં જે જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા જણાઈ આવે છે અથવા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જે રાજત્વનો આદર્શ વિકસેલો દેખાય છે, તેનો પડઘો આ શતકોમાં દેસાતો નથી.

ટીકાકારો સામાન્યપણે નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો ક્રમ ભારતીય જીવનના આદર્શને ક્રમે ગોઠવે છે. કુમારઅવસ્થામાં વદ્મચર્યનું પાલન કરી વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હોય છે તથા લોકજીવન સાથે પરિચય કેળવવાનો હોય છે. એ જ વયસત એવો છે કે જ્યારે નીતિનો પાંચો દહ કરી શકાય. પછી ઉયારે યૌવન પૂર જોસમાં લીંલે છે ત્યારે એ ચાર દિવસના ચાંદરણાનો પૂરો ઉપયોગ કરી શૃંગારરસમાં રાત્રી લીધા પછી ભોગમય જીવનની વ્યર્થતા મન ઉપર ટમાવવા માટે વૈરાગ્ય કેળવવાનું હોય છે, જેથી 'અતુલ પરિતાપ'માંથી વધી જઈ 'અનન્ત શમમુગ્ધ' મેળવી શકાય.

મતૃહરિની એ આવી શિલામણ એટલી તો આર્ય-માન્ય થઈ છે કે એ શિલામણના કાઝી થઈ એ ગીતા કે ધર્મપદના કાઝી થવા સમાન છે. છતાં આજનો જમાનો આપણને કહે છે કે, મતૃહરિ એ સદાચાર તરીકે જે વસ્તુઓ શીરસી છે તે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ કેટલે ઓછો પથ્યકર

છે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા થવી જોઈએ. ખ્રિસ્તી અંમેજોએ લાંબા વસત મુઘી ‘વિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોપ્રેસ’નો ભવિતનો આદર્શ પ્રમાણ માન્યો, પણ આજે હવે તેઓ એ આદર્શ કેટલો અલ્પો છે એની ચર્ચા છડેચોક કરે છે.

ભર્તૃહરિ ભિક્ષાનાં વસ્ત્રાણ કરે છે, જંગલમાં રહી વદમૂલફલ ઉપર જીવવાનું સૂચવે છે. દૈવ અથવા નસીબની મીમાંસા પણ એને વઢગી જ છે. ભર્તૃહરિએ દામ્પન્યજીવનને ભાવનાપ્રધાન ચીતરવાને વડલે ભોગપ્રધાન વતાવ્યું છે, અને પતિપત્નીએ મઢીને કુટુબસેવામાં અને સમાજસેવામાં મઢી જવામાં મળતા રસના ઘૂંટડા લેવાનો જે આદર્શ સ્મૃતિઓએ માનવો આગલ મૂક્યો હતો તેનો તો ઉત્લેખ સરખો ભર્તૃહરિના શૃંગારમાં જણાતો નથી. આ વધી વસ્તુઓની આપણે ફરી વાર ચિકિત્સા કરવી ઘટે છે.

એટલું સ્વહં કે શૃંગાર શતકની ભોગવૃત્તિ વિલાસી હોવા છતાં અનાર્ય નથી; તે ચૈવનોચિત છે છતાં ઉચ્છૃંંખલ નથી. નીતિના આદર્શને અવગળીને સામાજિક જીવનનો પાયો તોડી નાશનાર ઉત્પથવામી વિલાસ એ નથી. આપણે મૂલ્યું ન જોઈએ કે ભર્તૃહરિએ જે ઉત્કટતાથી શૃંગાર ચીતર્યો છે તેટલી જ સચોટ સમર્થ વાણીમાં ભોગમય જીવનનું વૈધ્યર્થ્ય પણ સમજાવ્યું છે. અને તેમ કરતાં, એકાદ દાસલો બાદ કરતાં, કોઈ પણ ટેકાણે ઝુગુપ્સા ઉત્પન્ન નથી કરી; અને જ્યાં એક વે ટેકાણે એ રસ કવિએ જમાવ્યો છે ત્યાં એ શ્લોકો એ રસના સારા નમૂના તરીકે જસ્ત્ર ટાંકી શકાય તેવા થયા છે.

હિંદુ ધર્મના અને હિંદુ સામાજિક જીવનના ક્રમવિકાસનો ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસનું નાનુંસૂનું પ્રકરણ નથી. જે દિવસે એ ઇતિહાસનું કાર્યકારણભાવ સાથે સંશોધન, સંગઠન અને રહસ્યોદ્ઘાટન થશે તે દિવસે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનું હાર્દ આપણી નજર આગળ સૂર્યપ્રકાશ જેવો સ્પષ્ટ થશે. ક્રમવિકાસના એ ઇતિહાસમાં ભર્તૃહરિનાં શતકોને પણ અવશ્ય સ્થાન મળશે; કેમકે આ શતકોની અસર, ગીતાની અસર લેટલી જ સાર્વભૌમ થઈ છે.

જો ચારિત્ર્યમેગઠનને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રવર્ણીનું એક અંગ ગણીએ તો આ શતકોને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રવર્ણીના ઇતિહાસમાં પણ માનભર્યું સ્થાન મળવાનું જ છે.

૨

ધ્યાનર્થક જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે ત્રણે શતકો લખવામાં ભર્તૃહરિને એક નિશાઝ અને પ્રસન્ન એવી જીવનદૃષ્ટિ કેન્દ્રવર્તી છે, જીવનનો આદર્શ નિશ્ચિત અને લોકસુલભ યનાવલો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સમાજમાં નીતિના ત્રણ જુદા જુદા આદર્શો પ્રવર્તે છે. ગૃહમંત્રાત્મનો ત્યાગ કરી વિરથત રહેનારા અને આર્જીવિકાની સટપટમાંથી પણ પોતાને મુક્ત રાક્ષનારા મંત્રમહાત્માઓનો અને સંન્યાસી-ચ્ચનિઓનો એક આદર્શ છે. તે જ પ્રમાણે દુનિયામાં રહી દુનિયાની સામાન્ય મેચા કરી દુનિયાદારીના ગણના જીવનમાં સામાન્ય શીલ અને સદાચાર શીલવવાનો જુદો આદર્શ છે.

આ ઉપરાંત આદર્શનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, જેને વર્ણ પરત્વે વદલાતો આવહનો, સતનો અથવા સત્ત્વના આદર્શનો સ્વધર્મ કહી શકાય. વ્રાહ્મણ યુદ્ધમાર્થી નાસી આવે તો એનું સત જતું નથી, પણ જો એ તપોમ્રષ્ટ થાય તો એનું સત ગયું. ક્ષત્રિય દેવાદાર થાય તો એ શરમભરેલું નથી મનાતું. પણ એ લઢાઈમાર્થી નાસી ન આવી શકે. દુનિયાને ઠગનાર હુંદનાર ચોરોમાં પણ અંદર અંદર પ્રમાણિકપણું જાણ્યવાનો એક આદર્શ હોય છે, જેના વગર ચોરો પોતાનું સંગઠન કરી જ ન શકે. વિશ્વદત્તિહાસના લેક્ચર ધ્રી. એચ. જી. વેલ્સે એવા વ્યક્તિગત, વર્ગગત અથવા વર્ણપરત્વે નક્કી થતા આદર્શને માટે શબ્દ વાપર્યો છે - persona. એ આદર્શ સાર્વભૌમ નથી ગણાતો. જાતિ પરત્વે, સ્થાન પરત્વે અને ધર્મા પરત્વે એ અલગ અલગ હોવાથી અમુક અંશે એ એકાંગી હોય છે. પણ એ જ કારણે એ આદર્શ સ્વીકારનાર લોકોમાં એના પાલન વિષે અસાધારણ ચીવટ હોય છે. સંત-વ્યતિનો આદર્શ લોકોત્તર હોવાથી સામાન્ય લોકો એને લોકચાલ્ય ગણે છે. સમાજ એવા આદર્શને પૂજે છે પણ એને અપનાવતો નથી. સર્વસામાન્ય નીતિનો આદર્શ વધે લગભગ સરસો હોય છે અને એ જ આદર્શ મનુષ્યજાતિના વિકાસનો ચોતક ગણાય. જ્યારે વર્ણનો આદર્શ તે તે જમાતને જ વચ્ચે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ ત્રણે પ્રકારના આદર્શ સુંદર રીતે લીન્યા છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે ભારતીય

મંસ્કૃતિનો એ એક વિશેષ છે. અને એ જ કારણે ભારતીય નીતિમત્તા આ દેશમાં સર્વભૌમ થઈ છે અને તે એટલા તો જમાનાઓ મુધી અર્ધંડપણે ચાલી છે કે એને આપણે સનાતન ધર્મને નામે ઓઢસતા થયા છીએ.

મર્તૃહરિનો જમાનો ધર્મપ્રયોગોમાં તાજો હોવાથી ભિક્ષા ઉપર નભવાના દોષો લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યા ન હતા. આજે ધર્મપરાયણ લોકોનું ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને જીવડું આપણે બિલકુલ પસંદ કરતા નથી, કેમ કે એ જીવનનો આપણા લોકોમાં મયાનક અતિરેક થયો છે. નિવૃત્ત થઈને વનવાસ સેવવો એ અમુક પરિસ્થિતિમાં સાધનારૂપે આપણે મહેલે પસંદ કરીએ, અથવા જીવનના સંખ્યાકાળમાં વાનપ્રસ્થને માટે મહેલે એ આપણે રાખી મૂકીએ, પણ સાર્વભૌમ નીતિમાં અકર્મણ્ય નિવૃત્તિને તેમ જ મિત્રાચર્યાને આપણે તરછોટી કાઢવાનું જ તકની કર્યું છે. દૈવવાદમાંથી ત્યાગ, નિર્થિતતા, અને ક્ષાત્રવીર્ય પેદા થવાને વડલે અકર્મણ્યતા અને જડતા જ પેદા થયાં છે. એટલે આપણે એ વાદને પણ તિલાંજલિ આપ્યે જ છૂટકો.

મર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે વસ્તુ વધુ દેસાતી નથી પણ પાઠ્યથી આપણા સાહિત્યમાં જે ઘૂસી છે એવી એક વસ્તુ તે નીતિશૂન્ય ચતુરાઈ, જેને ઘણી વાર આપણે વાળિયાશાહીને નામે ઓઢસીએ છીએ. જેમ તેમ કરીને થંચી જવાને માટે અને પોતાનો ટુંકો કે મેલો સ્વાર્થ સાધવા માટે માળમે શું શું કરડું ઘટે છે એનું ઢહાપણ શીસવનાર

નચનો આપણે ત્યાં દગલાબંધ છે. એવાં વચનોએ જ આપણા સમાજને પુરુષાર્થહીન અને દેંદ્રી દૃષ્ટિવાળો બનાવ્યો છે.

૩

ભતૃહરિની શૈલી રામાયણ-મહાભારતની શૈલી જેવી અથવા પુરાણકારોની શૈલી જેટલી સાદી સરલ નથી, તેમ જ ઉત્તરકાલીન કવિઓની શૈલી જેવી કૃત્રિમ, જટિલ અને વાસી પણ નથી. ભતૃહરિની શૈલીમાં પ્રસાદ છે, ઓષ છે અને વ્યાપક અર્થમાં ઓજ પણ છે. અને શૈલીની સર્વશ્રેષ્ઠ કસોટી જે એસું વચ્ચળાપણું તે પણ છે. જે શબ્દો અને શબ્દસમૂહો, જે વાક્યો અને શ્લોકો વાંચતાંવેંત માણસને વચ્ચળે છે અને કહેવત જેવા થઈને સમાજમાં ચલણી નાણાંની ગરજ સારે છે તે વધા કોઈ પણ દેસામાં અને કોઈ પણ જમાનામાં આદર્શ શૈલીના જ ગણાય. ભતૃહરિની શૈલીમાં એ ગુણ સો એ સો ટકા ઊતરેલી હોવાને કારણે જ, પંજાબમાં કે બંગાળમાં, કાશ્મીરમાં કે કેરળમાં, ભતૃહરિના શ્લોકો પેર પેર મોઢે કરાય છે અને સભાષણમાં ટંકાય છે.

મહારાટ્ કવિ મોરોપંતે સભાષણ માટેનો આદર્શ એક આયામાં પ્રથિત કર્યો છે —

ચતુર્વર્ષ, જનમનોદર, અન્નાગ્રર, મધુર, સત્ય ચોલાવેં ।
 યથા સદવાચ્યશ્રવણે શ્રોતાંચેં ચિત્ત શિરહિ ઢોલાવેં ॥

સાંભળનારનું માથું અને હૈયું વધે પ્રસન્નતાથી ઢોલવા માંડે એવી, અત્પાક્ષર અને મધુર તથા અર્થગંભીર શૈલી જોઈતી હોય, તો સંસ્કૃતનો રસિયો ભર્તૃહરિ પાસે દોડવાનો જ.

પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ, ભર્તૃહરિમાં એક જ શ્લોકમાં એક આંખી વાર્તા અને એનો બોધ કહી દેવાની શક્તિ જેમ છે, તેમ જ એક આંખો આદર્શ પણ એક જ મોટા શ્લોકમાં તે સવિસ્તર વર્ણવી શકે છે. એક શ્લોક એટલે એક આંખું ચિત્ર ભર્તૃહરિની આ ચિત્રણ-શક્તિ કાલિદાસ અને મવભૂતિ કરતાં જરાયે ઊતરતી નથી. આદર્શની ભવ્યતા જમાવવા માટે મલમલા કવિઓએ ભર્તૃહરિ પાસેથી પાઠ લેવા જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં સૈનિટ કરીને કાવ્યનો કે છંદનો એક પ્રકાર છે. સ્વાભાવિકતા, સંપૂર્ણતા અને હૃદયનૃત્તિ જાગ્રવી ચૌદ લીટીમાં એક વાત પૂરી કરવી એ એ કાવ્યપ્રકારની વિશેષતા છે. કવિને સ્ફુરેલી એકાદ પ્રતિભાપૂર્ણ કાવ્યના ચૌદ લીટીમાં જ પૂરી કરવી — આ બંધનને કારણે કવિને પોતાની વધી શક્તિ એમાં વાપરવી પડે છે. એ જ લૂચી ભર્તૃહરિ પોતાના મારદસ્ત શાર્દૂલવિક્રીડિત, છાંધરા અથવા શિશ્વરિણીમાં આપી આપે છે. આ ગૌરવશાળી વૃત્તો ભર્તૃહરિના હાથમાં એવો તો ચમત્કાર થતાવે છે કે એક શ્લોક એટલે એક સૈનિટ જ જોઈ લેવી.

કેટલાક કવિઓ નાનાં નાનાં વૃત્તો લઈ એક પંચક, એક અષ્ટક અથવા એક દશકમાં એક આંખો ભાવ અથવા

પ્રસંગ પૂર્ણ કરે છે; પણ ભર્તૃહરિને સેમ કરવું પડતું નથી. એનો સાહિત્યયોગ ઇટલો સમર્થ છે કે ઉપર વર્ણવેલાં એક એક શ્રુતો એના હાથમાં કુશલ કિંકરની પેટે કામ આપે છે.

વ્યાકરણના કે છંદોના નિયમો તોડી વાચકો પાતેથી એ ટુટી દરગુજર કરાવવાની નવલ્લાઈ સંસ્કૃત કવિઓ ઘડી ઓછી વતાયે છે. ભર્તૃહરિ તો એ ક્યાંય દેખાવી નથી.

ભર્તૃહરિ એ મનુષ્યને માટે જીવનનો કેવો આદર્શ વિસ્તારી આપ્યો છે એ હવે આપણે તપાસીએ; અને એની સાથે સાથે ભર્તૃહરિના કાલની દુનિયા કેવી હતી એનું ચિત્ર પણ ભર્તૃહરિના જ શ્લોકો પરથી આપણે તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આજે હિંદુસ્તાનમાં મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ એ ત્રણ અવતારોની ક્યાંય પૂજા થતી નથી. વામન અવતાર કેવલ નામથી વિષ્ણુના અવતારમાં સમાઈ ગયેલો છે. પરશુરામ તો એક વે ન્યાતોનો કુલદેવતા થઈ બેઠો છે. નૃસિંહનું પણ એમ જ થયું છે. આજે તો અવતારોમાં રામ અને કૃષ્ણ એ વે જ પ્રધાનપણે સાર્વભૌમ થયા છે. બૌદ્ધ અથવા શુદ્ધ આ દશાવતારમાં ક્યારે દાસલ ધર્મો અને પશ્ચિમ ભારતમાં એનું પંડરપુરના વિઠોવામાં ક્યારે રૂપાન્તર થયું, એનો इतिहास હજી કોઈએ તારવ્યો નથી. સનાતની હિંદુઓ માને છે કે કર્કેડી અવતાર હજી થવાનો છે. ગ્યારે ગુજરાતમાં

આગાખાની યોજાઓ વિચિત્ર રીતે આગાખાને જ કલંકી અથવા નકલંકી ક્યારનો વનાવી દીધો છે ! હિંદુધર્મની પૌરાણિક માન્યતાઓમાં કેટલું અરાજક પેદા થયું છે એનો હિંદુઓને જ હજી પૂરતો હયાલ નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ સમાજ મરતાં મરતાં પણ હજારો વર્ષ ટકે એવો એક કચીરવડ છે. એની શાખા પ્રશાખાઓ કેટલી છે અને એની છાયા તલે વીજાં કેટલાં વૃક્ષો ઝગ્યાં છે અને એ એને પોષણ આપે છે કે એનો જીવનરસ ચૂમે છે, એની એને પોતાને જ સ્વર નથી.

મર્તૃહરિમાં અવતારોનો ઉલ્લેખ અનેક ટેકાણે જડે છે. પણ એમાં મુખ્ય જો રામ અને કૃષ્ણ તે જ જડતા નથી એ આશ્ચર્ય છે. મર્તૃહરિના ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધધર્મની અસર પૂરેપૂરી દેખાય છે, છતાં બુદ્ધનો પણ ઉલ્લેખ ક્યાય મળતો નથી. એનું કારણ શોધવું જોઈએ. મર્તૃહરિ જેવા શિવ-ઉપાસકે જો વસંતસર આગ્રહ રાહ્યો હોત તો ગૌતમ બુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાવને વદલે શિવનો જ એક અવતાર ગણાઈ જાત; અને વચ્ચે તે જ બરાબર થાત. અવેરના પ્રચારક બુદ્ધને જો મંહારકારી શિવના અવતાર તરીકે ગણાવતાં બાંધો હોય તો ‘વિનાશાયં ચ દુષ્કૃતામ્’ અવતાર લેનાર વિષ્ણુનો અવતાર પણ એ ન થઈ શકે. જીવનદષ્ટિએ તપાસતાં, બુદ્ધ શિવનો જ અવતાર ગણાવો જોઈએ. જો અનાદર ન ગણાય તો, નામ ઉપરથી જ વિષ્ણુ ઘુસણિયો છે; ઝ્યારે શિવ કલ્યાણકારી છે, કલ્યાણમૂર્તિ છે.

આમ જોકે ભર્તૃહરિ વિષ્ણુના અમુક અવતારો પ્રત્યે આદર ચતાવે છે, મહાદેવનો અનન્ય ઉપાસક છે, છતાં એના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અસર વિશેષ હોય એમ લાગે છે. આપણા લોકો અનેકાનેક પંથ સ્થાપી રહ્યા છે. જોતજોતામાં એ બધા પંથોને અને વિચારમેદોને જીવનદૃષ્ટિથી એકતાની દોરીમાં પરોવી પળ દે છે. આપણી જાતિનો એ સ્વાસ સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવ જેમ ભગવદ્ગીતામાં દેખા દે છે તેમ તે ભર્તૃહરિમાં પણ પૂર્ણપણે વિકસેલો દેખાય છે.

ભર્તૃહરિનો જો વિશેષ આગ્રહ હોય તો તે કર્મ વિષે છે. દેવોની ભક્તિ કરવી એ ઠીક છે પણ દેવો તો કર્મને અધીન છે. દેવો કરતાં દૈવની માત્રા વધારે માનીએ તો તે પણ કર્મને જ અધીન છે. એમ કહીને ભર્તૃહરિએ કર્મનું જ સર્વોપરીપણું સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આ કર્મ શું છે તે ઉપનિષદ્ગ્રંથોના ઋષિઓને પૂછ્યું જોઈએ. આર્યુ વિશ્વ રાહ જોતાં અનાયનન્ત કર્મનો જ વિસ્તાર અને વિલાસ છે. જેને આપણે પંચમદાભૂત કહીએ છીએ તે જડ પદાર્થો પણ કર્મની જ વિભૂતિ છે. અને જો કંડાણમાં જઈને વિચાર ચલાવીએ તો આત્મા અને કર્મ વચ્ચે વિશેષ મેદ જડશે નહિ. જે વર્ષ હલનચલન એની મેઠે થાય છે, અથવા દરાદાપૂર્વક કરાય છે, તેટલું જ કર્મ નથી; પણ આ વિશ્વ પાટલ જે પ્રેરણા છે અને તે પ્રેરણા જ વિશ્વનું મગ્ધ ધારણ કર્યું છે તેને આત્મા પણ વહી વાગાય,

અને કર્મ પણ કહી શકાય. આત્મા કોઈ સ્થાવર વસ્તુ નથી અને કર્મ કોઈ ક્ષણજીવી પરિવર્તન નથી, બંને એક જ છે. એટલું જો આપણે સમજીએ તો કર્મ એ જ સાધ્ય બને છે અને એ જ સાધન પણ બને છે. એ કર્મની જ ઉપાસના ભર્તૃહરિને અભિમત છે અને તેથી જ તે સર્વ દૃષ્ટિઓનો સમન્વય સમજી શકે છે. અને તેથી જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શુદ્ધ, સૂર્ય વધાને કર્મના સામ્રાજ્યમાં એ ગોઠવી શકે છે.

નાયગંપ્રદાયમાં જે ભર્તૃહરિ દેસાય છે તે જ આ શ્લોકોનો કવિ કે કેમ એ વિષે પણ રાત્રીપૂર્વક કશું કહી શકાય તેમ નથી. નાયગંપ્રદાયની જે રાસ ફિઝમૂર્તી છે તે આ શ્લોકોમાં નથી દેસા દેતી. મહારાત્રના આદ્ય રાત્ર કવિ જ્ઞાનેશ્વરના મોટા માઈ નાયગંપ્રદાયના હતા. જ્ઞાનેશ્વરે એમની પામેથી લીધા લીધી હતી, છતાં જ્ઞાનેશ્વરના પ્રથમો નાયગંપ્રદાયની વિશેષતા જોવામાં આવતી નથી. ભર્તૃહરિ અને જ્ઞાનેશ્વર એ ગંપ્રદાયમાં દાણલ ઘણા પછી એમનો એ દિશાનો રંગ વંદેક ઓછો થયો હશે અને પછી એમણે સામાન્ય ફિઝમૂર્તી ઉપર જ પોતાના વાક્યનો મદાર ધાવ્યો હતો. તે ગમે તે હોય, ભર્તૃહરિના વાક્યમાં નાયગંપ્રદાયની ગાય છાપ નથી.

૪

અમારા નાનરણમાં નાના મોટા હંદના અનેક મરાઠી શ્લોકો અને મોટે સરના. ન્યાયભોજન વગરને અથવા અન્યાયની

હરીફાઈમાં એનો ઉપયોગ થતો. આવી મૂઠી વધારવાની દૃષ્ટિએ જે રોચક શ્લોકો તે વચ્ચે મોઢે કર્યા હતા તેમાં વામનપંડિતે કરેલા ભર્તૃહરિના નીતિવૈરાગ્ય શતકના શ્લોકોનો અનુવાદ મોટો ભાગ ભજવતો. આ શ્લોકોનો જેમ જેમ અમે અર્થ કરતા ગયા તેમ તેમ અમને જીવનનો આર્થ આદર્શ જડતો ગયો. અને એ નીતિની એક મોટી કેલ્વણી થઈ પડી. વાલ્મીકિસને જ્યારે કોઈ ભવ્ય આદર્શ જડે છે ત્યારે તે પોતાનું આચરણ એ કસોટી ઉપર કસી જુએ છે અને એ રીતે એ આદર્શને ગુરુસ્થાને સ્થાપે છે. વામનપંડિતે અમારા ચાલહૃદયમાં આ રીતે ભર્તૃહરિની સ્થાપના કરી. ભર્તૃહરિએ પોતાનું તે સ્થાન હજુ સુધી ટકાવી રાખ્યું છે.

મરાઠી પછી સંસ્કૃતનું મળતર જ્યારે શરૂ થયું અને ભર્તૃહરિના શ્લોકો પોતાનું માપાસૌષ્ઠવ અમારી આગળ લીલવવા લાગ્યા, ત્યારે એ શ્લોકો જરાય અપરિચિત જેવા ન લાગ્યા. કુલદુ વામનપંડિતે પૂર્વતૈયારી કરાવી હોવાથી સંસ્કૃત શ્લોકો સમજવામાં ઘણું સહેલું થયું.

ભર્તૃહરિના સંસ્કૃત શ્લોકો મોઢે કરતાં મુદ્દય આકર્ષણ એના છન્દસૌષ્ઠવનું હતું, માથાલાલિત્યનું હતું કે આદર્શની આર્થતાનું હતું, એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે.

સદ્ભાગ્યે કૅલેજમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે નીતિ-વૈરાગ્યનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરવાની તક મળી. અને સંસ્કૃત ગ્રંથોની આધુનિક દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા કરવાની દૃષ્ટિ પણ મળી. આગળ જતાં વિદ્યાર્થીઓને થોડા સમયમાં

સંસ્કૃત મળાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ શ્લોકોમાંથી કયા લેવા, કયા ન લેવા, એ નક્કી કરવું પડ્યું. નસીવવાદ ઉપર ભાર દેનાર શ્લોકો ટાઢવાનું પ્રથમ મન થયું. સ્ત્રીઓનાં અંગોનું અને હાથભાવોનું વર્ણન પણ ટાઢવું પડ્યું. ઇંગ્લેન્ડના સ્ત્રીઓમાંથી તો કશું લેવાય જ નહિ. છતાં એમાંયે એક લીટી લેવા લાયક જાણી તે અહીં લીધી છે. આમ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ પસંદગી કર્યા પછી માપા અને માવના દૃષ્ટિએ શ્લોકોનો ક્રમ નક્કી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. આંછામાં ઓછા કેટલા શ્લોકો લેવાથી ભર્તૃહરિની આખી ચિત્રામણ એમાં મઢી રહેશે એ જોવાની દૃષ્ટિ પણ આ પસંદગીમાં રહેલી હતી જ.

સન ૧૯૨૨ની સાલમાં જ્યારે પ્રથમ જેલ મઢી અને તેમાંયે પરાણે સેવવા પડેલા ઘણા ચાર મહિનાના ચોપડીના મૂલમરણે અંતે ભર્તૃહરિ જ્યારે હાથ આવ્યો ત્યારે સદ્બોધ-શત્રુકર્તા રચના પૂરી કરી. અને વિનોદને અર્થે એ આગ્યો મંમદ્ લક્ષ્મી કાઢ્યો.

પછી એક વાર નવજીવન મુદ્રણાલયે એ વીંધામાં મોઢવ્યો, પણ એટલામાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ અને સરકારે પ્રેમ જાત કર્યું અને પોલીસોએ પ્રેસ સાથે વીંધામાં મોઢવાયેલું સદ્બોધશત્રુક પણ જાત કર્યું, અને ઘણી મહેનત મેદાનમેદાન કરી નાણી પછી તો મંમદ્નુ મૂલ હસ્તક્રિયિત પણ મેલવડું કટણ થઈ ગયું આવી હાથમારીઓ અને ઢીલ સહન કરતાં કરતાં આ સમ્રહ

અંતે ૧૯૪૧માં પ્રકાશિત થાય છે. દેશની ઊછરતી પેઢીના માનસ ઉપર અને હૃદય ઉપર આ સંગ્રહ અનંત કાલ સુધી પ્રકાશ પાડતો રહે એવી ભર્તૃહરિના ‘શાંતતેજસ’ને પ્રાર્થના છે.

૬

આમ પ્રસ્તુત સંગ્રહ ભર્તૃહરિનાં શતકોમાંથી શિક્ષણને ઉપયોગી એવા શ્લોકો તારવીને કરેલો છે.

સૌથી સહેલા એવા સત્તાવીસ શ્લોકો અલગ વીળી કાઢી એમની ‘નક્ષત્રમાલા’ બનાવી છે. અપેક્ષા એવી છે કે શિક્ષકો, માતાપો અથવા વાલીઓ રજાના દિવસોમાં રોજ એક વે એક વે કરતાં આ શ્લોકો એક મહિનામાં વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી એમની પાસે મોઢે કરાવશે. અને ઉચ્ચારણ તરફ યાસ ધ્યાન આપી સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો પાયો મજબૂત કરશે.

સંસ્કૃત ભાષા શીખવાની અને એમાંથી આનંદ મેળવવાની ચાવી એના શુદ્ધ ઉચ્ચારણમાં છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વાભાવિક માધુર્ય છે. એના ગદ્યમાં સહેજે તાલબદ્ધતા આવી શકે છે. અને અનેક પ્રકારના એના છંદોમાં એટલું તો સંગીત ભરેલું છે કે માનસ એ ભાષા પૂરતી ન જાણતો હોય તોયે કેવલ નાદમાધુર્યને વશ થઈ સેંકડો શ્લોકો એ વાંચતો જ જાય અને એમાંથી નાદાનંદ મેળવતો જાય.

પણ જેને સંસ્કૃતના શુદ્ધ ઉચ્ચારણની ખૂબી હાથ આવી નથી અથવા, સાચું કહીએ તો, જીભે ચઢી નથી, તેને

સંસ્કૃત વાંચવું અથવા ગાવું એ એક કઠિન વ્યવસાય થઈ પડે છે.

તેથી શિક્ષકોએ પ્રથમ પોતાનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ છે કે નહિ એની ચાનરી કરી લઈ, અને તેમ ન હોય તો પ્રયત્નપૂર્વક સુધારી લઈ, પછી જ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ભાષાની દીક્ષા આપવી. વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ઉચ્ચારણની દીક્ષા આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે પ્રથમ અક્ષરોનાં વંઠ, તાલુ આદિ સ્થાનો અને હ્રસ્વ દીર્ઘના નિયમો સમજાવી તેમ જ સંધિનિયમોની સ્વાભાવિકતા એમના મન પર ટસાવી પછી, અથવા તે પહેલાં, એક એક શ્લોક શુદ્ધ અને મધુર ટેવે દસવીસ વાર તો શું પણ પચાસ પચાસ વાર ધીરજ-પૂર્વક પોતે બોલી સંભળાવવો. આ મહેનત આજના શિક્ષકોને થેઠ જેવી લાગશે; પણ સંસ્કૃતિ-રક્ષણની દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે. . મુલેક્ષન, શુદ્ધ લેક્ષન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ એ સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે, એ આપણે ભૂલી ન જવું જોઈએ. અને જો ગણિત અને વ્યાકરણ મારફતે નિર્દોષ વિચાર કરવાની ટેવ આપણે પાઠી શક્તા હોઈએ, તો શુદ્ધ લેક્ષન, મુલેક્ષન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ દ્વારા આપણે સદાચારનો તથા શિષ્ટાચારનો પાયો જરૂર નાખી શકીએ છીએ.

છદ્, ભાષા અને ભાવની દૃષ્ટિએ સહેલા અને શિક્ષણ-સુલભ એવા સત્તાવીસ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા પછી નીતિ અને વૈરાગ્યશતકમાંથી સારામાં સારા એકસો આઠ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા; અને એમાં પણ છદ્, ભાવ અને ભાષાની

દટિએ અમુક કમ મોટવી એમનું સદ્વોધશતક બનાવ્યું. આ રીતે સંપ્રદ અને સંપાદન કર્યા પછી એમ જણાંઈ આવ્યું કે, મર્તૃહરિની આર્ય શિલામણ સંપૂર્ણપણે આટલામાં આવી જાય છે અને વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા લાયક એવું માગ્યે જ કંઈ રહી જાય છે.

આમ દેખાયા છતાં કેટલાક શ્લોકો પ્રત્યેનો પક્ષપાત જબરદસ્ત નીવડવાથી અને મર્તૃહરિની આ આવૃત્તિ થનતા મુખી સંપૂર્ણ કરવાના લોભથી કેટલાક પ્રકીર્ણ શ્લોકો સદ્વોધશતક પછી 'ચિલકાણ્ડ' તરીકે મૂકયા છે. આ શ્લોકો પાઠ્યક્રમમાં રાસવાના નથી.

આટલું કર્યા પછી પણ લોભ તૃપ્ત થયો નહિ, એટલે મર્તૃહરિમાંથી જે નાનાં નાનાં વાક્યો કહેવત જેવાં થઈ પડ્યાં છે અને આપણાં લક્ષાણોમાં વાપરી શકાય છે એવાંઓનું એક પરિશિષ્ટ બનાવી એને સૂક્તિમુધાનું નામ આપ્યું છે. નિબંધલેખન શીખવનાર શિક્ષકો આમાંથી અનેક વચનો નિબંધના વિષય તરીકે વાપરી શકે છે.

આટલું કર્યા પછી જે શ્લોકો છોડી દીધા હતા તેમાંથી કેટલાકના એક એક અથવા બધ્ધે ચરણો લેવાનું મન થયું. કેમકે એ સ્વતંત્રપણે મોતી જેવાં ચલકવા લાગ્યાં. એટલે એમની એક મૌલિકિકાંજલિ, હાર બનાવ્યા વગર એમને એમ, અંતે મૂકી દીધી છે.

ભિન્ન ભિન્ન અભિરુચિવાદી શતકમકનોને આથી સંતોષ થશે એવી આશા છે. આવી રીતે ભર્તૃહરિના કાવ્યમાર્થી વિદ્યાર્થીઓ માટે જેટલું લેવાલાયક હતું તે થધુ આ સંગ્રહમાં આવી ગયું છે. અને એવી આશા બંધાઈ છે કે હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રતિષ્ઠા છે ત્યાં આ સંગ્રહ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે અથવા સંસ્કારની કેન્દ્રવર્ણીના ચોરાક તરીકે વપરાશે.

૬

આ સંગ્રહ ઉપર સંસ્કૃતમાં જ એક ટીકા તૈયાર કરાવવી એવો પ્રથમ સંકલ્પ હતો અને તે પ્રમાણે મારા મિત્ર શ્રી. પાંડુરંગ વઝામેએ (હાલના શ્રી રંગ અવધૂત મદારાજે) એ તૈયાર પૂર્ણ કરી આપી. પણ સલાહકારોનો અભિપ્રાય પડ્યો કે સંસ્કૃત ટીકાનો આજના વિદ્યાર્થીઓને વધુ લાભ થતો નથી એટલે દુઃસ સાથે એ આખી ટીકા કોરે મૂકવી પડી. એ ટીકામાર્થી કેટલાક સમાનાર્થી શ્લોકો આ સંગ્રહની ટિપ્પણીઓમાં લેવાયા છે.

આ સમાનાર્થ શ્લોકો વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને વધુ આગ્રહ કરશે અને આ દિશામાં વધુ શોધચોંટ કરવા પ્રેરશે એવી આશા છે.

વેદ જેમ અપૌરુષેય છે તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવાં અસંખ્ય મુખાપિતો છે કે જેમના કર્તાનું ટેકાણું ક્યાંય જડતું નથી. પેઢી દર પેઢી લોક-કંઠમાં એ મુખાપિતો

રમતાં હોય છે, અને લોકકેઝવળીનું કીમતી કામ કર્યે જાય છે. કેટલાક શ્લોકોના દેશી ભાષામાં પર્યાયો પણ હોય છે. તેટલા પરથી મનાય છે કે તે મૂઝ સંસ્કૃતના અનુવાદ હશે. પણ એમ પણ બનવું અશક્ય નથી કે મૂઝ દેશી ભાષાનું સુબોધ-વચન ગમી જવાથી સંસ્કૃત પંડિતોએ એને પાઠ્યથી સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યું હોય. કેટલીક પાલિ ગાથાઓ મહાભારતમાં જડે છે. ત્યાં પણ મૂઝ કયું અને અનુવાદ કયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે શ્લોકોની રચના જ બતાવી આપે છે કે મૂઝ કયું અને ભાષ્ય કયું? દાસલા તરીકે, ગીતામાં 'ત્રિવિધં નરવસ્યેદં' એ શ્લોક અને ભર્તૃહરિનો 'કાન્તા કટાક્ષવિશિષ્ટા...' એ શ્લોક, એ બે વધે તુલના કરતાં તરત દેસાઈ આવે છે કે ગીતાનો કોરો શ્લોક લઈને એના ઉપર જ ભર્તૃહરિએ કાવ્યમય ભાષ્ય કર્યું છે.

સદ્બોધશતકના પ્રકાશન માટેની વધી મહેનત પહેલી વાર પણ થી. પાંડુરંગ દેસાણાંડેએ જ કરી હતી અને આ વર્ગને પણ એમની મહેનત અને ચીવટ વિના આ કામ પૂર્ણ ન જ થાત. એટલે એમનો ડામાર માની એમના હિસાને ઓછો નથી કરવા માગનો.

આ સંપાદનની ગંરૂન જોડની શિષ્યે બે શબ્દ વહેવા જોઈએ. પત્ની વાર પદચ્છેદ કરતાં ન આરદ્રવાદી વિદ્યાર્થીઓ મૂંઝાય છે. ગમાગનાં પદો અલગ બનાવવાથી કોઈ વાર પત્ની તાગરદ મઝે છે. મધિ તોડવાથી પણ અર્થ તહેજે

પ્રથમી મદદથી જ સમજી શકાય એવાં પણ જોવામાં આવ્યાં છે ! કેટલાંક ભાષાંતરો એવાં તો યાંત્રિક હોય છે કે અર્થની હાનિ કરવા ઉપરાંત ઘણે ભાષાને પક્ષપાત રહિત અન્યાય કરવાની જ સફલતા બતાવે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય આપણો કીમતીનાં કીમતી પરંપરાગત વારસો છે. એને જો લોકભોગ્ય બનાવવો હોય તો એના સારામાં સારા પ્રામાણિક અને સરસ અનુવાદો થવા જ જોઈએ. આ કામ ક્યારનું થવું જોઈતું હતું. પણ એક તો સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશાલ છે અને બીજું આપણી દેશી ભાષાઓમાં સંસ્કારિતા વધારવા માટે સાહિત્યનું સેવન કરનાર લોકોની સંખ્યા પરિમિત થઈ છે અને આપણા વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ આદિ સાહિત્ય ઉપર જ પુટ થવાનું પસંદ કરે છે તેથી પણ આપણી દેશી ભાષાઓ આ વાચકતામાં પછાત જ રહી છે.

આદર્શ ભાષાંતરમાં મૂળનો ભાવ, એની સૂક્ષ્મ છટા, એની વિશિષ્ટ શૈલી અને એનું માધુર્ય તો જાળવવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તે ઉપરાંત જે ભાષામાં ભાષાંતર થાય છે તે ભાષામાં પણ એ ભાષાંતર કટંગું ન લાગવું જોઈએ. ભાષાનો સ્વભાવ, એનો પ્રવાહ, એનો વાક્યચાર, અને એની મૂઠી એ વધાને અનુકૂળ એવું ભાષાંતર થાય તો જ તે દેશી ભાષાનું ધરેનું થઈ શકે છે. મૂળનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે યથા એકાદ શબ્દ વધારે વાપરવો પડે અથવા સ્પષ્ટીકરણ આપવું પડે ત્યાં તે વિના સંકોચે મૂળને વફાદાર

રહી પૂરાં પાડવાં જોઈએ. જ્યાં ભાષાની વિશેષ શક્તિને કારણે મૂઝતુ લંવાળ દુકાવી શકાય તેમ હોય ત્યાં તેમ પણ કરતાં સંકોચ ન રાખવો જોઈએ.

મતૃહરિતું એવું ભાષાંતર રજૂ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા મનમાં હતી; પણ એને માટે જોઈતા વસ્તુના અને પૂર્વ તૈયારીના અભાવે તેમ કરી ન શક્યો. સદમાગ્યે મારા મિત્ર ધ્રી પાંડુરગ દેશપાંડે એ વધા જીવોનો નિર્દોષ અને સારો સરલો અનુવાદ કરી આપ્યો. એનો જ આધાર લઈ એમા સહેજસાજ ફેરફાર કરી પ્રસ્તુત ગુજરાતી અનુવાદ લેખકો આગળ મૂકવાની હિંમત કરી છે. ધ્રી મહાદેવ-ભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો ગાય જેમ પોતાના લાઠીના ચાટી ચાટીને રૂપાલું કરે છે તેમ ભાષાંતર પણ રૂપાલું કરવાનું હોય છે. હું તો માનું છું કે મૂઝતો જેમ તેમ શુદ્ધ અનુવાદ કર્યા પછી અનુવાદકે મૂર્તિકારની પેટે એને મઠારવો જોઈએ. પછી એને મોટેથી અનેક વાર લાવીને, ગયમાં જે આવડ્યક તાલ હોવો જોઈએ તે આવ્યો છે કે નહિ તે તપાસવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અનેક વાર ઘૂંટી ઘૂંટીને એને જીવનો અને લાવણ્યયુક્ત બનાવવો જોઈએ. અને ફરી એને મૂઝ સાથે સરસાવી તપાસવું જોઈએ કે એને મૂઝ લગાળને કોઈ પણ રીતે અન્યાય તો કર્યો નથી ?

આવું ભાષાંતર રજૂ કરી શકત તો એ સમાધાનનો વિષય થાત. તેમ નથી થવા પામ્યું એવું મને તીવ્ર માન

છે. પણ આશા છે કે જેવું છે તેવું પણ આ ભાષાંતર ગુજરાતી વાચકોને આવકારલાયક જણાશે.

હવે પછીનાં ભાષાંતરો એવાં તો સર્વાંગસુંદર થવાં જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષાનું અધ્યયન કરતાં અનેક શૈલીઓ સાથે પરિચય કેળવવા માગનારને આવાં ભાષાંતરો જોયા વગર ચાલે જ નહિ એમ લાગવું જોઈએ. સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓએ જે કંઈ શૈલીની સમૃદ્ધિ કેળવી હોય તે વધીનો લાભ આપણી ભાષાને મળ્યો જ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખીને, પોતાની ભાષાને શણગારવા, સમર્થ અને સસ્કારી બનાવવા પાછલ જીમણે મેલ લીધો હોય તેમનું આ કામ છે.

સાવરમતી, દત્તાત્રેય ચાલકૃષ્ણ કાલેલકર
૧૪-૧૧-'૪૧

अनुक्रमणिका

भर्तृहरिनी विभूति	.	.	३
नक्षत्रमाळा (संस्कृत पाठमां)	.	.	१
सद्बोधशतकम् „	.	.	११
सूक्तिमुधा „	.	.	५५
मौक्तिकाञ्जलि: „	.	.	६३
टिप्पण नक्षत्रमाळा	.	.	७०
„ सद्बोधशतकम्	.	.	८१
„ सूक्तिमुधा	.	.	१३७
„ मौक्तिकाञ्जलि	.	.	१४०
अनुवाद नक्षत्रमाळा	.	.	१४५
„ सद्बोधशतक	.	.	१५२
„ प्रकीर्ण श्लोको	.	.	१९४
„ सूक्तिमुधा	.	.	१९८
„ मौक्तिकाञ्जलि	.	.	२०४
सद्बोधशतकमां आवेल्यां वृत्तो	.	.	२१०
श्लोकोनी सूचि	.	.	२१६

चि. बाळ,

आपणे साथे संस्कृत वांचता तेनी
मीठी यादग्रीरीमां आ

सद्बोधशतक
तने ज अर्पण करुं छुं.

१-१२-'४१

काकानी सप्रेम
शुभाशिष

नक्षत्रमाला

नमः शान्ताय तेजसे ।

*

રજાના મહિનામાં બાલકો રમતાં રમતાં મોઢે કરી શકે
 એ ઉદ્દેશથી નક્ષત્ર જેવા ૨૭ શ્લોકો તાલ્લી કાઢી એમની
 નક્ષત્રમાળા અહીં રજૂ કરી છે.

મર્ત્યુરિની સુંદર બોધવાળી આ મધુર વાણી કંઠ કરવી
 એ સંસ્કારિતાનું એક ઉત્તમ સાધન છે.

१

येषां न विद्या, न तपो, न दानं,
न चापि शीलं, न गुणो, न धर्मः ।
तेऽमर्त्यलोके भुवि भारभृताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

वृत्त — उपजाति, एटले के इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा मिथः ।
पाठान्तर — १. न चापि शीलं-ज्ञानं न शीलं ।
२. मर्त्यलोके-मृत्युलोके.

२

साहित्य-संगीत-कला-विहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छ-विषाण-हीनः ।
वृणं न खाद्यद्यपि जीयमानः
तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

वृत्त — उपजाति.

३

आलस्यं हि मनुष्याणां
शरीरस्यो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः
कृत्या यं नायमीदति ॥

वृत्त — अनुदात्त = श्लोक.
पाठान्तर — १. महारिपुः-महान् रिपुः ।
२. कृत्वा यं-कृतान्ति

४

को न याति वशं नीचो
मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन
करोति मधुरं ध्वनिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तरः १. “ लोके ” ने ठेकाणे “ नीचो ” एवं नवं
पाठान्तर उपजायी काढ्युं छे.

५

यूर्यं वयं, वयं यूर्यं
इत्यासीन्मतिरावयोः ।
किं जातमधुना येन
यूर्यं यूर्यं, वयं वयम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

६

दानं भोगो नाशः
तिष्ठो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते
तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

वृत्त — आर्या.

परिचरित्तव्याः सन्तो
 यद्यपि कथयन्ति ते न उपदेशम् ।
 यास्तेषां स्थैरकथाः
 ता एव भयन्ति शास्त्राणि ॥

वृत्त — आर्या.

येनेयाम्बरमण्डेन
 मेघीतो निशि चन्द्रमाः ।
 तेनेय च दिवा भानुः
 अहो दीर्गव्यमेतयोः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

मृग-भीन-भजजनानां
 वृण-जल-संतोषयिदित्यूनीनाम् ।
 लुब्धक-धीवर-पिशुनाः
 निष्कारणधैरिणो जगन्ति ॥

वृत्त — आर्या.

१०

भोगा न भुक्ता, वयमेव भुक्ताः

तपो न तप्तं, वयमेव तप्ताः ।

कालो न यातो, वयमेव याताः

तृष्णा न जीर्णा, वयमेव जीर्णाः ॥

वृत्त — उपजाति.

११

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. (एक जणे सूचव्युं छे.) ‘ याति राष्ट्रं
समुन्नतिम् ’ ।

१२

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१३

मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनाम् ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यंत धन एव वा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. — कुसुमस्तवकस्येव द्वे गती स्तो मनास्विनम् ;
द्वे गतीह मनस्विनः — द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।

१४

लांगूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य यदनोदरदर्शनं च ।

भ्वा पिण्डस्य कुरुते; गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति, चाटुशतैश्च भुंक्ते ॥

वृत्त — वसंततिलका.

१५

प्रारम्भ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,

प्रारम्भ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नेः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ४. प्रारब्धमुत्तम*—प्रारम्भ्य चोत्तम.

१६

रत्नमर्दादस्तुतुपुर्नदेया,

न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां पिना न प्रययुर्यिरामे,

न निधितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥

वृत्त — उपजाति.

१७

आशा, कीर्तिः, पालनं द्राघणानां,
दानं, भोगो, मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते पद् गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाद्येण ॥

वृत्त — शालिनी.

१८

दुर्जनः परिहर्तव्यो विधया भूपितोऽपि सन् ।
मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ? ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१९

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२०

निन्दन्तु नीतिनिपुणा, यदि वा स्तुयन्तु;
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु, युगान्तरे वा;
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

वृत्त — वसततिलका.

२१

भवन्ति नम्रास्तरयः फलोद्गमैः
 नयाम्बुभिर्भूमिविलंबिनो घनाः ।
 अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
 स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥

वृत्त — वंशस्प.

पाठान्तर — २. भूमिविलंबिनां-भूरिविलंबिनो.

२२

धोत्रं श्रुतेर्नय, न कुण्डलेन
 दानेन पाणिर्न तु कंकणेन ।
 विभाति कायः करुणापराणां
 परोपकारिर्न तु चन्दनेन ॥

वृत्त — उपजाति.

२३

पापाग्रियारयति, योजयते दिताय,
 गुह्यं च गृहति, गुणान्प्रकटीकरोति ।
 आपद्रुते च न जहति, ददाति काले,
 सन्निभलक्षणमिदं प्रयदन्ति मरुतः ॥

वृत्त — एगलतिलच्छा.

२४

छिन्नोऽपि रोदति तरुः,

क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः

संतप्यन्ते न ते विषदा ॥

वृत्त — आर्या.

पाठान्तर — १ - क्षीणश्चन्द्रोऽपि वर्धते लोके ।

४. न ते विषदा-न लोकेऽस्मिन् ।

२५

पातितोऽपि कराघातै रूतपतत्येष कन्दुकः ।

प्रायेण माधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२६

प्रायः कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२७

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः

न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।

अधोमुखस्यापि तनूनपातो

नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥

वृत्त — उपजाति.

पाठान्तर — ३. तनूनपातो-वृत्तस्य बद्धनेः

सद्बोधशतकम्

श्रेयसामेव पन्थाः ।

ભીતિ-શૃંગાર-વૈરાગ્ય શતકના ત્રણસો ગણાતા પગ
વસ્તુતઃ હવે ૪૦૦ ની આસપાસ મઢી આવતા શ્લોકોમાંથી
ભર્તૃહરિના વોધનું અમૃત જેમાં આવી ગયું છે એવા ૧૦૮
શ્લોકો અહીં તારવી કાઢ્યા છે. આમાં આપણને દૈરાગી
રાજા ભર્તૃહરિની દિશ્તામણ આંખી મઢી જાય છે એમ
કહેવાય.

दिद्यान्नाद्यनयच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. स्वानुभूत्येकमानाय—स्वानुभूत्येकसाराय.

१

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं, प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्याभोगकरी, यशःसुखकरी, विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या धन्वुजनो विदेशगमने, विद्या परं दैवतं,
विद्या राजसुपूजिता न तु धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥

वृत्त — शार्दूलविक्रीडित.

पाठान्तर — ४. गत्रमु पूजिता—राज-सुपूजिता.

२

पेयरा न विभूषयन्ति पुराणं, दारा न घन्त्रोऽङ्गयलाः
न स्नानं, न विलेपनं, न कुसुमं, नाल्लक्ष्म्या मर्षजाः ।
पाण्डेया समलेशकरोति पुराणं या मंसृष्टा धार्यसे
क्षीयन्ते गन्धु भूषणानि मततं याम्भूषणं भूषणम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयताम्
 अम्भोदायद्वयो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
 केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति यसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
 यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा दूहि दीनं यवः ॥

वृत्त — शार्दूल°

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः, प्रभवः स्मयदूषिताः ।
 अवोधोपहताश्चान्ये, जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलं जीवितयौवनम् ।
 चलाचले च संसारे धर्मं एको हि निश्चलः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. चलं जीवितयौवनम्-चले जीवितयौवने.

वयमिह परितुष्टा बल्कलैस्त्वं दुकूलैः
 सम इह परितोषो, निर्विशेषो विशेषः ।
 स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
 मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

वृत्त — मालिनी.

અક્ષઃ સુખમારાધ્યઃ, સુખતરમારાધ્યતે વિશેષક્ષઃ ।
જ્ઞાન-લય-દુર્વિદગ્ધં વ્રક્ષાપિ નરં ન રક્ષયતિ ॥

વૃત્ત — આર્યા.

પાઠાન્તર — ૨. વ્રક્ષાપિ નરં° — વ્રક્ષાપિ ચ તેં નરં ન રક્ષયતિ ।
આ પાઠ સાથે વૃત્ત મીનિ ધાય છે.

યદા કિંચિજ્ઞોઽહં દ્વિપ ઇય મદાન્ધઃ સમભયં
તદા સર્વજ્ઞોઽસ્મીત્યભયદયલિપ્તં મમ મનઃ ।
યદા કિંચિત્કિંચિદ્ યુધજનસયાશાદયગતં
તદા મૂર્ગોઽસ્મીતિ જ્યર ઇય મદો મે વ્યપગતઃ ॥

વૃત્ત — ગિગરિણી.

ન કશ્ચિષ્ણ્વકોપાનામાત્મીયો નામ ભ્રુજામ્ ।
દોતારમપિ જુહાનં સ્પૃશ્યો દદતિ પાયકઃ ॥

૧૮ — મનુષ્ય.

लोभश्चेदगुणेन किं ? पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः ?
 सत्यं चेत्तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति
 तीर्थेन किम् ? ।

सौजन्यं यदि किं निजैः ? स्वमहिमा यद्यस्ति
 किं मण्डनैः ?

सद्विद्या यदि किं धनैः ? अपयशो यद्यस्ति
 किं मृत्युना ? ॥

वृत्त — शार्दूल *

पाठान्तर — ३. किं निजैः—किं बलेन.

तृष्णां छिन्धि, भज क्षमां, जहि मदं,
 पापे रतिं माकृथाः,

सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं, सेवस्व विद्वज्जनम् ।

मान्यान्मानय, विद्विषांऽप्यनुनय,

प्रच्छादय स्वान् गुणान्
 (कीर्तिं पालय, दुःखिते कुरु दयां, पतत्सतां चेष्टितम् ॥

वृत्त — शार्दूल *

पाठान्तर — ४. चेष्टितम्—लक्षणम्.

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव

हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।

न त्वंस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां

वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

वृत्त — वसंतनिलका.

ददतु ददतु गालीगांलिमन्तो भयन्तो

वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।

जगति विदितमेतद् 'क्षीयते विद्यमानं'

न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥

वृत्त — मालिनी.

राजन! दुधुक्षमि यदि क्षितिधेनुमेनां

तेनाद्य घत्समिद्य लोकममुं पुषाण ।

तन्मिद्य सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे

मानाफट्टैः फट्टति कल्पलतेय भूमिः ॥

वृत्त — वसंतनिलका.

१५

त्वमेव चातकाधार इति केषां न गोचरः । .
किमम्भोदधरास्माकं कार्पण्योक्तिं प्रतीक्षसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

१६

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — १. न श्रूयते-न शायते २. पत्रस्थितं-पत्रे स्थितं
३. तन्मौक्तिकं-सन्मौक्तिक.

१७

क्षीरेणात्मगतोदकाय द्वि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानो हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति, सतां मैत्री
पुनस्त्योदृशी ॥

वृत्त — शार्दूल°

आरम्भगुर्घी, क्षयिणी क्रमेण,
 लघ्वी पुरा, वृद्धिमती च पश्चात् ।
 दिनस्य पूर्वार्ध-परार्ध-भिन्ना,
 छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम् ॥

वृत्त — उपजाति.

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
 सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः ।
 यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ,
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

वृत्त — द्रुतविलंबित.

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
 परधने परयोपिति च स्पृहा ।
 सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥

वृत्त — द्रुतविलंबित.

अभिमुखनिहतस्य सतः

तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।

उभयबलसाधुवादः

श्रवणसुखोऽमो वतात्यर्थम् ॥

श्रुत — आर्या.

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ

परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेः

भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः॥

श्रुत — मालिनी.

जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति याचि सत्यं,

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिम्,

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ? ॥

श्रुत — वसंततिलक.

३४

पातालमाविशसि, यासि नभो विलङ्घ्य,
दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस ! चापलेन, ।
भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
तद्ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेपि येन ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ३. °आत्मनीनं—°आत्मलीनं.

३५

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

३६

मौनान्मूकः, प्रयचनपदुर्चादुलो जल्पको या,
धृष्टः पार्श्वे यस्तति, च तथा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुः, यदि न सदृते प्रायशो नाभिजातः,
मेधाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ता.

क्षुत्क्षामोऽपि, जराकृशोऽपि,
 क्षिथिलप्रायोऽपि, कष्टां दशां
 आपन्नोऽपि, विपन्नदीधितिःपि,
 प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुंभकयलग्रासेकयद्धस्पृहः
 किं जीर्णे तृणमस्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ? ॥
 वृत्त — शार्दूल *

श्रुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः
 स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ।
 दुष्पूरोदरपूरणाय पिवति स्रोतःपतिं वाडवो
 जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छिस्तये ॥
 वृत्त — शार्दूल *

मनसि यचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
 त्रिभुवनमुपकारश्चेणिभिः प्रीणयन्तः ।
 परगुणपरमाणून् पर्यतीकृत्य नित्यं
 निजहृदि चिकस्तन्तः मन्ति सन्तः क्रियन्तः ॥

वृत्त — मालिनी.

पाठान्तर — २. प्रीणयन्तः-पूरयन्तः

इतः स्वपिति केशवः, कुलमितस्तदीयद्विषां,
 इतश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
 इतोऽपि बडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः,
 अद्वोचिततमृजितं भरसहं च सिधोर्वपुः ॥

वृत्त — पृथ्वी.

उदन्वच्छन्ता भूः, स च निधिरपां योजनशतं
 सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
 इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
 सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

वृत्त — शिखरिणी.

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थे परित्यज्य ये
 सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थायिरोधेन ये ।
 तेऽमी मानयराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
 ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

वृत्त — शार्दूल *

ये संतोपसुखप्रबुद्धमनसस्तेषां न भिन्ना मुदो
 ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।
 इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां
 स्वात्मन्येष नमातहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥
 वृत्त — शार्दूल.

पाठान्तर — १.—ये संतोपसुखप्रमोदमुदितास्तेषामभिन्नो मृदो,
 सुखप्रबुद्धमनस.—निरंतरप्रमुदिताः

२ तेषां न तृष्णा हता—तेषां तु दूरे तृष्णाम् ।

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शंकते
 न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुःपरिग्रहफलगुताम् ॥
 वृत्त — हरिणी.

पाठान्तर — २ निरुपमरसप्रीत्या—निरुपमरसं प्रीत्या.

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोदधुंसमुज्जृम्भते
 छेतुं वज्रमणीन् शिरीषकुसुमप्रांतेन संनद्यते ।
 माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
 नेतुं चाञ्छति यः खलान्पथि सतां
 स्वकतैः सुधास्यन्दिभिः ॥

वृत्त — शार्दूल*

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमाः
 विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य
 प्रभोर्निर्धनाः ।
 तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थे विनापीश्वराः
 कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्थतः
 पातिताः ॥

वृत्त — शार्दूल*

जाड्य हीमति गण्यते, व्रतरुचो दंभः, शुचौ कैतवम्,
 शूरे निर्घृणता, मुनौ विमतिता,
 दन्यं प्रियालापिनि ।
 तेजस्विन्यधलिमता, मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे,
 तत्को नाम गुणो भवेत् स गुणिनां
 यो दुर्जेनैनोद्धितः ? ॥

वृत्त — शार्दूल*

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान्माधमंस्थाः
 तृणमिध लघुलक्ष्मीर् नैष तान् संरुणद्धि ।
 अभिनयमदलेत्वाश्यामगण्डस्थलानां
 न भयति विसतस्तुषारिणं वारणानाम् ॥

वृत्त — मालिनी.

क्षान्तिश्चेत्कवचेन किं ? किमरिभिः क्रोधोऽस्ति
चेहेहितां ?

ज्ञातिभेदनलेन किं ? यदि सुहृद् दिव्योपधेः
किं फलम् ?

किं सपैः यदि दुर्जनाः ? किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि ?
घ्नीडा चेत्किमु भूषणैः ?, सुकविता यद्यस्ति
राज्येन किम् ? ॥

पृत्त — शार्दूल*

घने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णये पर्वतमस्तके वा ।

सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥

पृत्त — उपजाति.

या सार्धंश्च खलान्करोति,
विदुषो मूर्खान्, हितान्द्वेषिणः,
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षम्, अमृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सत्त्वियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
हे साधो! व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्व्वास्थां वृथा मा कृथाः ॥

पृत्त — शार्दूल*

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
 स मीनोऽप्यज्ञानाद्बुद्धिशयुतमश्रातु पिशितम् ।
 विजानन्तोऽप्येते वयमिह विषज्जालजटिलान्
 न मुञ्चामः कामान् अदह ! गहनो मोहमहिमा ॥

वृत्त — शिखरिणी.

यावत्स्थस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 प्रोद्दिते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

वृत्त — सार्दूल*

पाठान्तर — ४. प्रोद्दिते-संदीप्ते

फलमलमशनाय, स्यादु पानाय तोयं,
 शयनमथनिपृष्टं, धल्कले दाससी च ।
 नयधनमधुपानघान्तसर्वंन्द्रियाणां
 अवितयमनुमर्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥

वृत्त — मालिनी.

मृत्पिण्डो जलरेखया धलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
 मागीकृत्य तमेव संयुगऽतै राज्ञां गणा भुञ्जते ।
 तदपुईदतेऽथवा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
 धिग्भिक्तान् पुरुषाधमान्धनकणं
 चाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥

वृत्त — शार्दूल°

गंगातरंगहिमशीकरशीतलानि
 विद्याधराद्युपितचारुशिलातलानि ।
 स्थानानि किं हिमयतः प्रलयं गतानि
 यत्सायमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — १. 'हिमशीकर' — 'कणशीकर'

यद्वाण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ।
 शफरीत्कुरितेनाव्येः क्षुब्धता जातु जायते ?

वृत्त — भगुप्ड्.

पाठान्तर — १. जातु जायते ! — न तु जायते

८१

कचचिद्वीणावाद्यं, कचचिदपि च हाहेति रुदितं
कचचिद्विद्वद्गोष्ठी, कचचिदपि सुरामत्तकलहः ।
कचचिद्रामा रम्याः, कचचिदपि गलत्कुष्ठवपुषो,
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — १. वीणावाद्यं — वीणावादः

८२

समारम्भा भग्ना कति न कतिचारंस्तव पशो !
पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन् द्रविणमृगतृणार्णवजले ।
तथापि प्रत्याशा विरमति न तेऽद्यापि शतधा
न दीर्घे यच्चेतो नियतमशनिग्रावघटितम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

८३

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
गुणोदारान् दारानुत परिचरामः सविनयम् ।
पिवामः शास्त्रौघान्, उत विधिधकाव्यामृतरसान्,
न विदूमः किं कुमेः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — १. सविनयम् — सविनयान्

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता,
 निर्झरा वा गिरिभ्यः
 प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो
 घल्कलिन्यश्च शाखाः ।
 घीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रथयाणां खलानां
 दुःखोपात्ताल्पवित्तस्मयवशपवनानर्तितभ्रूयतानि ॥
 वृत्त — सगधरा.

गंगातीरे हिमगिरिशिलायद्धपद्मासनस्य
 ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिव्रां गतस्य ।
 किं तैर्भाव्यं मम सुदियसेर्यत्र ते निर्विशङ्काः
 संप्राप्त्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूधिनोदम् ॥
 वृत्त — मन्दाकान्ता.

पाठान्तर — ४. — कण्डूयन्ते जरठहरिणाः स्यात्तमज्ञे मदीये,
 अथवा *शृङ्गमज्ञे मदीये ।

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां

ज्योतिः परं ध्यायतां

आनन्दाद्युजलं पिवन्ति शकुना निःशंकमङ्केशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-

क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषाम् आयुः परिक्षीयते ॥

वृत्त — शार्दूल°

अहो वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा एषदि वा ।

तृणे वा खेणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः

क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

१ पाठान्तर — ३. यान्ति - यान्तु ।

अवश्यं यातारधिरतरमुचित्वापि विषयाः

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।

व्रजन्तः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय मनसः

स्ययं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥

वृत्त — शिखरिणी.

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाञ्चान्तर — २. तथापि — तस्माद्दि ।

नमस्यामो देवान्, ननु द्रुतविधेस्तेऽपि घशगाः;
विधिर्वन्धः, सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं, किममरगणैः, किं च विधिना;
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥

वृत्त — शिखरिणी.

ब्रह्मा येन कुलालयन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशायतारगहने क्षितो महासंघटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेष गगने, तस्मै नमः कर्मणे ॥

वृत्त — शार्दूल

खलोद्भाषाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः ;
 निगृह्यान्तर्वाङ्मयं हसितमपि शून्येन मनसा ।
 कृतश्चित्तस्तम्भः ; प्रतिहतधियामञ्जलिरपि ;
 त्वमाशे मोघाशे किमु परमतो नर्तयसि माम् ॥

वृत्त — क्षिप्ररिणी.

पाठांतर — ४. किमुपरमतो — किमपरमतो ।

दीना दीनदुः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाधरा
 क्रोशद्भिः ; धितैर्नरैर्न विधुरा दृश्येत चेद्देहिनी ।
 याञ्चाभङ्गभयेन गद्गदगलत्रुल्यद्विलीनाक्षरं
 को 'देहीति' वदेत्स्यदग्धजठरस्यार्थं मनस्वी जनः ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठांतर — २. नरैर्न विधुरा — निरवविधुरा

क्षान्तं न क्षमया, गृह्योचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः,
 सोढा दुःसहशीतघाततपनाः क्लेशाग्न तप्तं तपः ।
 ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं,
 सत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तेस्तैः फलैर्धृचिताः ॥

वृत्त — शार्दूल°

ब्रह्मज्ञानविवेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
 यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः।
 न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययो
 बाञ्छामात्रपरिमहाण्यपि परं

त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — १. *विवेकिनोऽमलधियः—*दिवेकनिर्मलधियः
 २. यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धना*—यन्मुञ्च-
 न्त्युपभोगकाश्चनधना*

इत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
 घराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
 महीमेको मग्नां यदयमयद्वन्तसलिलैः
 शिरःशेषः शत्रुं निगिहति परं संत्यजति च ॥

वृत्त — शिरारिणी.

पाठान्तर — ३. दन्तसलिलैः—*दन्तमुकुटैः । केटसाक
 'दन्तसलिलै' पाठ सूचये ऐ

पातालाग्र विमोचितो यंत यली,
 नीतो न मृत्युः क्षयं,
 नो मृष्टं शशलाञ्छनं च मलिनं,
 नोन्मूलिता व्याधयः ।
 शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणं,
 चेतःसत्पुरुषाभिमानगणनां मिथ्या बह्वैल्लज्जसे ॥

शत — शार्दूल*

पादान्तर — ४. बह्वैल्लज्जसे — दहन् स्निग्धने

जातः कूर्मः स पक्वः पृथुभुवनभरायार्पितं येन मृष्टं
 श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य ध्रुवमिति नियमितं
 यत्र तेजस्यचक्रम् ।
 संजातव्यधंपक्षाः परदित्यरणे नोपरिद्वान्न चाधो
 प्रद्राण्डोर्बुंदरान्तर्मंशकवदपरे प्राणिनो जाततटाः ॥

शत — साधरा.

१०१

विरम विरसायासादस्माहुरध्यवसायती
विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीदृसे ।
अपि जडमते ! कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न चा जलराशयः ॥
वृत्त — हरिणी.

१०२

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं
निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकम् ।
निरस्तनिःशेषविकल्पविस्तरं
प्रपत्तमन्यच्छति शंकरं मनः ॥
वृत्त — वंशस्थ.

१०३

चितोर्णे सर्वस्ये तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामा विधिगतीः ।
यद्यं पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां
प्रियामां नेष्यामो हरचरणचिस्तिक्कशरणाः ॥
वृत्त — शिसरिणी.

पाठान्तर — २. विगुणपरिणामा विधिगतीः — विरसपरि-
णानो विधिगतिम् ।

१०४

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्तैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्यात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्बुत्तयः ॥
वृत्त — शार्दूल*

१०५

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा
शूद्रोऽथ किं तापसः
किं वा तत्त्वविवेकपेशलमतिर्
योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाना जनैः
न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो
यान्ति स्वयं योगिनः ॥
वृत्त — शार्दूल*

१०६

यदासीद्दशानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकांजनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि घातं मनुते ॥
वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. जगदपि-जगदिति

१०७

भोगा भंगुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भवः
तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः ! कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छितिवशे स्थधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥
वृत्त — शार्दूल *

१०८

मातर्मेदिनि, तात मारुत, सखे तेजः, सुबन्धो जल,
आतव्याम, निवद्ध पथ भवतामेव प्रणामाञ्जलिः ।
युष्मत्संगवशोपजातसुकृतांग्रेकस्फुरन्निर्मल-
शानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥
वृत्त — शार्दूल *

पाठान्तर — २. एव भवतामेव प्रणामाञ्जलिः —
एव भवतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

प्रकीर्णश्लोकाः

१०९

शैथ्या शैलशिखा, गृहं गिरिगुहा,
यस्मिं तरूणां त्यजः
मारुताः सुहृदो, ननु शितिरुदां धृतिः फलैः कोमलैः
येषां नैर्गमम्युपानमुचितं, गत्यं च विषादना,
मन्ये ते परमेश्वराः शिरमि यैर्यदो न मेयाञ्जलिः ॥
वृत्त — शार्दूल *

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
 विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
 महद्भिः पुण्योद्यैधिरपरिगृहीताश्च विपया
 महास्तो जायन्ते व्यसनमिव दानुं विपयिणाम् ॥

वृत्त — शिगरिणी.

आदित्यस्य गतागतरहरदः संक्षीयते जीयितं
 व्यापात बहुकार्येभारगुरुभिः कालो न विश्रायते ।
 रुद्धा जन्मजराधिपत्तिमरणं प्राप्तञ्च नोत्पद्यते
 पीन्या मोहमर्या प्रमादमदिरामुन्मत्तभृतं जगत् ॥

वृत्त — शार्दूल

क्षणं घाटो भूया, क्षणमपि युवा कामरम्भिकः,
 क्षणं विमर्द्दीनः, क्षणमपि च भंगूर्णविभवः ।
 जराजीर्णरङ्गेनैव इव घटीमण्डितवनुः,
 नरः संसारगते विशन्ति यमधामीजयनिकाय ॥

वृत्त — शिगरिणी.

११३

प्रियसख ! विपद्दण्डव्रातप्रपातपरम्परा-
परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालवत्
भ्रमयति मनो नो जानीमो किमत्र विधास्यति ॥

श्रुत — हरिणी.

११४

माने म्लायति, खण्डिते च वसुनि,
व्यर्धे प्रयातेऽर्थिनि,
क्षीणे धंधुजने, गते परिजने, नष्टे शनैर्यौधने ।
युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्ज्ञानुकन्यापयः-
पृतमायगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निधातः यथचित् ॥

श्रुत — शार्दूल *

पाठान्तर — ४. तटीकुञ्जे — दरीकुञ्जे

११५

अभिमतमदामानमंधिप्रभेदपटीयसी
गुरुतरगुणग्रामांभोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।
विपुलविलसद्ब्रह्मायस्त्रीविदारकुठारिकां
जठरपिठरी दुष्पूरेय करोति विदंयनम् ॥

श्रुत — हरिणी

११६

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनम्
 कैषांचिद्वेतन्मदमानकारणम् ।
 स्थानं विधिकं यमिनां विमुक्तये
 कामानुराणामतिक्रामकारणम् ॥

११६ — वंशस्थ.

११७

मिहो यली विरदशूकरमांसभोजी
 मयत्सरेण रतिमेति किलैकधारम् ।
 पारायतः सरशिलाकणमात्रभोजी
 कामी भयव्यनुदिनं यद् वोऽय हेतुः ॥

११७ — वर्गननितदा.

११८

कृशः कानः सद्भजः भयजरहितः पुच्छपिक्वदः
 मणी पुषक्रितः कृमिगुल्मशतरागृततनुः ।
 भुभाक्षामो जीर्णः पिष्टककणान्दार्पितगलः
 शुभीमग्येति भ्या हनमपि न हग्येय मदनः ॥

११८ — निवर्त्तनी.

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य

चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।

कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशैः

लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥

वृत्त — वसंततिलका

पाठान्तर — १. लुनन्ति यस्य — खनन्ति यस्य.

सुकविता यद्यस्ति, राज्येन किम् ?

*

ब्रीडा चेत् किमु भूषणः ?

*

पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?

*

किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः ?

*

क्षान्तिश्चेत् कवचेन किम् ?

*

शुचि मनो यद्यस्ति, तीर्थेन किम् ?

*

अपयशो यद्यस्ति, किं मृत्युना ?

*

ज्ञातिश्चेत् अनलेन किम् ?

*

सत्ये चेत्, तपसा च किम् ?

*

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ?

*

प्रस्तं न किं केन वा ?

*

मंदीते मयने तु कृपापन्नं प्रस्युचमः कीदृशः ?

*

निपुणता का ? धर्मतत्त्वे गतिः ।

*

का हानिः ? नमयच्युतिः ।

*

राज्यं किं ? आक्षाफलम् ।

*

कः शूरः ? विजितेन्द्रियः ।

*

मेघस्य विप्रपन्नम् ।

*

जदि मद्म् ।

*

माग्गाग्मात्तम् ।

*

दुःखिते गुरु दग्गम् ।

*

प्रश्नत्तद्म भवान् गुणान् ।

*

विद्विषोऽप्यनुनय ।

पापे रतिं मा कृथाः ।

मोहं मार्जय ।

शान्तं भावमुपैहि ।

चेतः । प्रसीदाधुना ।

विद्या परं दत्तम् ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने ।

विभूषणं मोक्षमपंडितानाम्

कवयो ह्यर्थं विनापीश्वराः ।

मूर्खस्य नास्त्योपधम् ।

विद्याविहीनः पशुः ।

‘मियं कृत्या मौनं’ पुरुषमभिजातं कथयति ।

नाम्ययुषमस्रमो यंधुः ।

शीलं पां भूषणम् ।

वेध्वर्गस्य विभूषणं सुजनता ।

शीर्षस्य वाक्मंथमः (विभूषणम्) ।

न निमिषायां द्विरमन्ति धीराः ।

न्याय्यापयः प्रविचलन्ति पटं न भीराः ।

यं यं गदयामि तस्य तस्य पुरतो मा शूदि दीनं ययः ।

विदेकजटानां भयति विनिपातः शलमुखाः ।

भोक्तुं न मोक्षतुं क्षमाः ।

क्षोभंश्चाक्षुषतिर्विनश्यति ।

वचो हि सत्यं परमं विभूषणम् ।

*

न खलु वयस्तेजसो हेतुः ।

*

बलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी ।

*

कालाय तस्मै नमः ।

*

नहि शशक-विषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ।

*

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः ।

*

तन्मिश्रमापदि सुखे च समक्रियं यन्तु ।

*

हृदि स्वच्छा वृत्तिः ।

*

विषद्युच्चैः स्थेयम् ।

*

अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ।

*

स्तन्तः साश्चर्यचर्याः ।

*

मंसारे रे मनुष्याः ! यदत यदि सुगं
स्यल्पमप्यस्ति किञ्चित् ।

भोगे रोगभयम् ।

गुणे मलभयम् ।

यित्ते नृपालाद्भयम् ।

शास्त्रे पादभयम् ।

आघाते मरणेन जन्म ।

अमृतमेण विभक्तयोऽप्युपदत्ताः ।

वयमहो मोहात् मृच्छामहे !

नैवागमेषाभयम् ।

तृप्ता न त्रीणां, वयमेव त्रीणां ।

न नृ भयन् इतिहो यम्य तृप्ता विनादा ।

चयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ।

*

तल्पमस्वलपमुर्वी ।

*

सन्तो वनान्तं गताः ।

*

मही रम्या शय्या ।

*

विपुलमुपधानं भुजलता ।

*

योगी सुखं तिष्ठति ।

*

आयुः कल्लोललोलम् ।

*

धर्म एको हि निश्चलः ।

*

बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

*

संत्यज निजां कल्लोलल्लां गतिम् ।

*

लीये परे ब्रह्मणि ।

*

जीर्णमंगे सुभाषितम् ।

*

सौ कित का ज्ज लिः

५

वाग्भूयणं भूयणम्

‘સૂક્તિસુધા’ કરતાં જરા મોટો અને અર્થગંભીર એવાં વચનોની અહીં અંજલી ધરી છે. એનો હાર વનાવી કંઠમાં ધારણ કરવાથી અનેક આપત્તિને ઘસતે સદુપાય સૂઝે છે.

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।

*

संतः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ।

*

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

*

मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्यद्वो न सेवांजलिः ।

*

न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।

*

प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ।

*

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ।

*

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कः ?

*

न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफलगुताम् ।

*

विवेकघटानां भयति विनिपातः शतमुखः ।

*

नोदकोऽप्ययलोकते यदि दिवा,
सूर्यस्य किं दूषणम् ?

*

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षकाः, न मणयो
यैर्यतः पातिताः ।

*

पयं नैव यदा करीरयिष्टे, दोषो वसन्तस्य किम?

*

लक्ष्मीर्यत्र, पतन्ति तत्र विधृतद्वारा इव ध्यापदः ।

*

फालः काल्या भुवनफलके प्रीडति प्राणिसारैः ।

*

तर्त्तिक नाम निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थितम्?

*

को देहीति वदेत्स्यदग्धजठरस्याथं मनस्वी जनः?

*

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि धांछति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ।

*

किं जीर्णं तृणमस्ति मानमदतामग्रेसरः केसरी ?

*

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ।

*

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनेर्नोक्तिः ?

*

अवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ।

*

वाप्येका समलंकरोति पुदपं या संस्कृता धार्यते ।

*

तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् (पंडितान्) संरुणद्धि ।
न भवति विसर्तंतुर्योरणं चारणानाम् ॥

*

अदृष्ट । महतां निःसीमानश्चरिधयिभूतयः ।

*

कल्पांतैश्चपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनम् ।

*

अधोमुग्नस्यापि तनूनपातः
नाधः शिवा याति कदाचिदेव ।

*

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमान्
पक्षः सतामग्रणीः ।

*

प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो
यस्तपो मन्दभाग्यः ।

*

दधस्मात्तु पराद्मुखोऽसि, ययमप्येकान्ततो
निस्पृहाः ।

*

मत्ते नाग्यचोद्रेपो जगति विदुषोऽग्नय तपसः ।

*

सर्वं यस्तु भयान्वितं भुवि नृणां घैराग्यमेवाभयम् ।

*

घनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ।

*

चेतःसद्गतिं योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ।

*

साहित्यसंगीतकलाविहीनः

साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

*

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ।

*

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं

केपांचिदेतन्मदमानकारणम् ।

*

फलाशेषश्चन्द्रः, शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥

*

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो

गृह्णाति तुल्यं जलम् ।

*

तद्धीरो भव, वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः ॥

*

सर्वांशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं ।
सूक्ष्मा पत्र पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोविन्दवः॥

*

भोगः कोऽपि स एक एव परमो
नित्योदितो जृम्भते ।

*

यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विषयाः
त्रैलोक्य-राज्यादयः ॥

*

को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडित्लेखासु च
स्त्रीषु च ।
ज्वालाग्रेषु च पद्मगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ॥

*

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेशहतये ।
मता कालेनासौ विषयसुखसिद्धये विषयिणाम् ॥

*

नृभिः प्रागघ्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना ।
नमद्भिः कः पुंतामयमतुलदर्पज्वरभरः ?

*

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृण्णा विशाला ।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

ટિપ્પણ

નક્ષત્રમાળા

૧

વિદ્યા — વિદ્-જાણવું.

તપસ્ — તપશ્ચર્યા. એડું કઠગ કામ કે જે કરવાથી શક્તિઓ વધે. શારીરિક, વાચિક, માનસિક, તથા આત્મિક શક્તિઓ જે કર્મ વડે વધે છે તેને તપસ્ કહે છે.

[તપથી શક્તિઓ વધે છે, જ્યારે ભોગથી તે ઘટે છે. ક્રોધ કે દ્વેષથી પણ તપ ક્ષીણ થાય છે.]

અન્વય — મર્ત્યલોકે ચરન્તિ ।

૨

સાહિત્ય — (૧) વિચારોના વાહન તરીકે ભાષાની કેલવર્ણીનું સામ્ર. અને વ્યુત્પત્તિ પણ વહે છે. (૨) ભારતના અભિજાત ગ્રંથરાશિને પણ સાહિત્ય કહે છે. ‘વાઙ્મય,’ અને ‘સાસ્વત’ એ બે શબ્દો આ જ અર્થના છે.

કલા — મૂંગો માણસ પણ જેમાં ફાવી શકે તે કલા — એવી એક મજાની વ્યાહ્યા શુકનીતિમાં આપેલી છે.

વિવાળ — શીંગડું.

ભારધેયમ્ — ભાગ્ય, સદ્ભાગ્ય.

સરસાવોઃ ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિસ્સમાનાઃ ।

યં (ઉગમં) કૃત્વા (નરઃ) ન અવસોદતિ ।

ઉદ્યોગ કરવાથી માણસ પડતો નથી, તેનો નાશ થતો નથી

ઘણું વહારનો હોય તો તેનાથી નાશી જવાય, પણ રોગની પેઠે શરીરમાં જ વેઠો હોય તો તેનો સમૂલ્લગી નાશ ન કરીએ તો તે આપનો સર્વનાશ જરૂર કરવાનો.

મરગ્ગામોઃ ઉદ્યોગિનં પુણ્યસિદ્ધિમુપૈતિ ભક્ષ્મીઃ ।

૪

મૂઝ શ્લોકમાં ‘કો ન યતિ વશં લોકે’ એવો પાઠ હતો. પણ કવિ તો ગીચ લોકો વિષે જ કહેવા માગે છે. શીલવાન પુરુષો લોકને વશ થતા નથી. તે મૂર્ધંગ (માટીના ડાંગરાળા) હોય તે જ ‘લોટ’ મઝવાથી નીકુમીકુંડો બોલે છે

પિષ્ટ — માતનો કે લોટનો મોઝો, તાવાતું, રાંચ.

૫

જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં સ્વ-પર એવો મેદ હતો નથી, ત્યાં ‘મારું તારું’ વોઈ થતું નથી. તારાં કે મારાં વચમાં આંખો કે તરાં જ સુદાર્ઠ દાઢ વાય છે.

અધુના — અધુના દનના.

યઃ (વિત્તં) ન દદાતિ ન વા મુંક્તે તસ્ય (વિત્તસ્ય)
 તૃતીયા ગતિઃ (નાશઃ) ભવતિ ।

લોભથી અને કંજૂસાઈથી ધનનો સંપ્રદ કરવાથી
 કશો લાભ નથી. સોમનાથના મંદિરની સંપત્તિ જેમ
 હંટાઈ તેમ તેનો નાશ જ થવાનો. સરલાવો :

કૃપ્ણેન સમો દાતા મુવિ કોઽપિ ન વિદ્યતે ।

અસ્પૃશન્નેવ વિત્તાનિ યઃ પરેભ્યઃ પ્રયચ્છતિ ॥

— ઠ્યાસ

૭

પરિચર — સેવા કરવી.

સ્વૈરકથાઃ — સહેજમાં બોલેલાં વચનો. ’

પાઠાન્તર — ૨. તે ન ઉપદેશમ્—નો સદુપદેશમ્ ।

૮

અંધરસ્વણ — (૧) વહ્નનો કવકડો, ધોતિયું;

(૨) આકાશનો ભાગ.

સંધીતઃ — સંઘે—ઢાંકવું, લપેટવું, ઘીંટાલવું.

ચન્દ્રમાઃ — ચન્દ્રમસ્ તું પ્રદમા એકદચન.

દૌર્ગત્યં — કફોડી દશા, દુર્ગતિ.

પૌર્ણિમાની રાત્રે જે આકાશમાં ચંદ્ર પયોં દેમાં જ
 ઘીંજે દિવસે સૂરજને ફરતો જોઈ, કવિને ધયું કે યે
 વચ્ચે એક જ ધોતિયું છે. એકે ઉતાર્યું તે ઘીંજો પહેરે છે !

ઘૃત્તિ — (૧) ગુજરાનું સાધન, આત્મવિકાસ;
(૨) સ્વમાત્ર.

લુપ્થક — શિકારી.

ધોયર — માટી.

પિશુન — નીચ, સત્.

વિદિત — જ્ઞાત, યોગ્ય, નિર્દોષ

સંતોષયિદિતઘૃત્તિઃ — સંતોષેન વિદિતા કૃતા કૃત્તિઃ
એન તઃ । યદ્વિદ્યાભાવેનુષ્ઠઃ ।

સસ્રાતોઃ : અક્ષરણાદિષ્કૃતયૈરદક્ષણાઃ (સત્તાઃ) ।

— ધ્યાન

અપીગનો વંધાર્થી વિચારો અપીગ શું સાચું ।
શરિર જ તેને રાઈ જાય છે.

કાલ અગત્ય છે. આપને કાલ શું રિત્તાદી રાકવાના
હતા । આપને જ વાપ્યા જઈએ છીએ.

ધર્મમેય જોર્ણાઃ — આપને જ વધી ગયા. મોય
મોલાગાદી સુવ્ના ટંદી પડતી નથી, આપને જ ટંદા
પડે છે.

११

परिवर्तिन् — फरनार, चक्कडोळनी पेठे ममवार.
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युं ध्रुवं जन्म' मृतस्य च ।

— गीता

ते ज जन्मेलो कहेवाय के जेना जन्म्याथी एटले
के पुरुषार्थ वडे वंशनी उन्नते थाय छे

वंश — कुळ, खानदान, कोम, जाति.

१२

घरं — मनाक प्रियम् । वधारे साहं, बहेतर.

दुर्गम् — दुःखेन गम्यते यत्र । कठण जग्या, पहाड,
किल्लो वगेरे.

ध्रान्तं — भटकबुं, रखडपट्टी.

घनचर — जंगली पशुओ, जानवरो.

घनेचर — जंगलमां बसनारा भील वगेरे माणसो.

'मूर्ख'ने ठेकाणे 'नीच' अथवा 'दुष्ट' पण वापरी
शकाय

१३

स्तवक — गुच्छो, गोटो.

मनस्विन् — तेजदार माणस; पराकमी, पुरुषार्थी,
सराभिमान धरावनार.

सरसावो : नैसर्गिणी गुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्विर्तिर्न चणैरवताडनानि । — भगवद्गीता.

पाशान्तरमां मनास्विन्नमने ठेकाणे मनस्विनाम् जोईए.

૧૪

લાંગૂલ — પૂંડું.

વિપ્લવ — સરખાવનારની (આગઠ)

ગજપુંગવ — ખેડ હાથી. પુંગવ એટલે ઘડવ, પણ અહીં
'ખેડ' એટલો જ અર્થ થાય છે.

તુ — ડગારે, વીંતી વાજૂ.

ચાટુ — જુશામતના રાજો.

૧૫

પ્રારંભ — શરૂ કરેલું.

પ્રારંભ્ય ચોતમ* પાઠમાં લખી છે. ઉત્તમ લોકો
નીચ લોકો જેમ હરે છે તેમ ન હરતાં શરૂઆત કરે છે
અને પ્રારંભ કરીને (પ્રારંભ્ય) મધ્યમ લોકોની પેઠે તેનો
પરિણામ પણ કરતા નથી. સરણાઓ :

અનારમ્ભો હિ કાર્યાર્ણા પ્રથમં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

પ્રારંભ્યશ્ચાન્તગમનં દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

અને 'કર્મ યથાયો હ્યકમેણઃ' ।

૧૬

મદ્દાહીઃ — મહાન્ અહે (મૂર્ખ) વેપાં તે । મોંઘા,
કીમતી.

મીમન્વિષ — મયંકર વિષ.

મીર્તિ ન મેજિરે — થીક રાણી નહિ, સેવા નહિ.

સમુદ્રમંથન વચ્ચે જે ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમાં હાલાહલ વિષ પણ નીકળ્યું. છતાં અમૃત મળે નહીં ત્યાં સુધી દેવદાનશેષ મંથન બંધ રાખ્યું નહિ.

કોઈ પણ મહાન પ્રયત્નને અંગે શરૂઆતથી જ અલ્પ લાભ અને મહાસંકટો આવે છે. અલ્પ ફળોનો સ્વીકાર કરવાથી તેટલી તપસ્યા ઘટી જાય છે, અને મહાફલ દૂર દૂર જાય છે.

૧૭

આજ્ઞા — હકૂમત, સત્તા.

બ્રાહ્મણાનામ્ — બ્રાહ્મણાદીનાં સર્વવર્ણનામ્ । ધર્મપરાણાં વિદુષાં વા । આને ઠેકાણે ‘સમ્મનનાં’ કે ‘દુર્બલનાં’ एवं મૂકશું ?

સત્તા, કીર્તિ વગેરે છ લાભ (ગુણ) જો ન ધાય તો રાજાનો આશ્રય કરવામાં શો સાર ?

ન પ્રવૃત્તાઃ — પ્રાપ્ત થતા નથી, સધાતા નથી.

૧૮

મોટા મોટા નામોના માથા પર એક મણિ હોય છે અને રાત્રે તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ પડે છે, એવી એક માન્યતા લોકોમાં ચાલતી આવેલી છે. મણિમાં અનેક સારા ગુણો હોય છે, પણ સર્વ તો ભયંકર જ હોય છે. દુષ્ટ માણસ વિદ્વાન કે હુમ્મરી હોય તો તે વધારે ભયંકર નીવડે છે.

ઉત્પલ — કમલ. ઉત્પલકોમલં — કમલ જેવું કોમલ.

મઢા (મોટા) શીલ (પર્વત)ની શિલાના સંઘાત (સમૂહ) જેવું કર્કશ (કઠોર, મજબૂત, અડગ).

વિપદિ ધૈર્યમ્ । અથ અભ્યુદયે ધમા ।

વૈભવ હોય ત્યારે મોટા લંકો બીજાનાં દુઃખ જોઈ કોમલ થાય છે. તેમણે હૃદય કટ પીગઢી જાય છે. પણ જ્યારે તેમના ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે તેઓ પોતાના પ્રત્યે કઠોર થાય છે; કટ વેટતાં ઢગતા નથી, શીલ છોડતા નથી.

નીતિ — સદાચાર, વ્યવહારકૌશલતા, કુટિલતા, દાવપેચ એમ વિવિધ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાય છે.

નીતિતિપુણાઃ — ચતુર મુતસદીઓ.

લક્ષ્મીઃ — સંપત્તિ, વૈભવ.

ધીર — વિચારવાન, ઢાણો. ધી (બુદ્ધિ) ચલાવનાર તે ધીર.

‘ચારુ લોકો કહે તેમ ચાલું,’ ‘નુકસાન ન થાય એટલું સાસ જોડું,’ ‘પોતાને ધચાવીને બને તો બીજાનું મલું કરડું,’ એમ માનનારા આજે ઘણા થયા છે. તેથી જ આજનો જમાનો ફલકો ધયો છે. ‘જે નેક દેસાય

તેને જ વઢગી રહેલું, તેની જ હિમાયત કરવી, અને તેમ કરતાં જે આવી પડે તે જુશી સાથે વધાવી લેવું, એ લક્ષણ વીરયુગનું છે.

૨૧

નમ્રા: — (૧) નીચે નમેલા; (૨) વિવેકી, વિનયશીલ.

ઉદ્રમ — ઊગવું તે.

ઘના: — વાદળાં.

નવામ્બુ — નવું પાણી.

ભૂમિવિલંબિન: — જમીન તરફ નીચે ફરેલા.

અનુદ્ધતા — ઉદ્ધત નહિ એવા. નમ્ર.

જાડો પોતાનાં ફલો બીજાને આપે છે; મેઘ પોતાનું પાણી બીજા માટે વર્ષે છે; સરપુષ્પો પણ મોતાની સપત્તિ પરોપકારમાં સર્વે છે; અને તેમ કરતાં તે ત્રણે ગર્વ કરતા નથી, નમ્ર રહે છે.

૨૨

શ્રુત — વિદ્યા, શાસ્ત્ર, મળતર. વેદને શ્રુતિ કહે છે.

શ્રોત્રિય — વિદ્વાન.

ગુહમુલ્યથી સાંભર્યાને વિદ્યા મહાન કરવામાં આવતી તે જમાનામાં આ શબ્દ તૈયાર થયો છે. /

પાણિ — હાથ.

દરેક વાચ્યમાં વિમાતિ (શોભે છે) એ ક્રિયાપદ લેવું જોઈએ.

સારાં સ્નેહી શું શું કરે છે તે આ છોકમાં
વર્ણવ્યું છે.

મિત્રમ્ — સ્નેહી.

ગુહ્યં — ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય વાત.

કાલે — સંકટ સમયે, અર્પણે દસતે.

ન જદાતિ — છોડતો નથી.

ઉપચીયતે — વર્ધતે.

વિમૃશન્તઃ — વિચાર કરવાવાળા.

વિપદા — વિપત્તિથી.

મૂંઝાતા નથી કેમકે વિપત્તિ ટકવાની નથી.

કમ્બુકઃ — દડો.

કરાવાતૈઃ — કર એટલે હાથ, એના આઘાતોથી.

પાતિતઃ — પાડેલો.

ઉત્પત્તિ ઇવ — જહર ઝડપે છે.

વૃત્ત — (૧) શીલ, ચારિત્ર્ય; (૨) ગોઝ.

સાધુવૃત્ત — (૧) સજ્જન; (૨) ગોઝ દડો.

સ્થાયિન્ — કાયમ ટકનાર.

અસ્થાયિન્ — ન ટકનાર.

૨૬

આર્ય (શ્રેષ્ઠ) પુરુષ પડે તો પણ દડાના પડવા પ્રમાણે પડે છે. એટલે કે તરત પાછો ઊઠે છે.

અનાર્ય (પામર) માણસ તો જેમ માટીનું ઢેકું પડે તેમ પડે છે. •

૨૭

કદર્થિત — પજવાયેલો, દુઃખિત.

પ્રમાર્ટ્તમ્ — પ્રમૃજ્ — ભૂંસી નાશબું.

તનૂનપાત્ — અમિ, દેવતા.

શિખા — ઝાઝા.

મશાલ નીચે કરીએ તો પણ ઝાઝા તો ઉપર જ જવાની.

ટિપ્પણ

સદ્બોધશતકમ્

મંગલાચરણ

દિક્કાલાયનયચ્છિન્ન — દિશા, કાઢ ઇત્યાદિથી
અમર્યાદિત; સ્વચ્ચક્ર વગેરેથી પર.

ચિન્માત્રમૂર્તિ — ચિન્માત્ર મૂર્તિ: यस્ય । કેવલ
(શુદ્ધ) જ્ઞાન એ જ જેનું સ્વરૂપ છે તે.

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રદ્ય । — તૈત્તિરીયોપનિષદ્

સ્વાનુભૂત્યેકમાનાય — સ્વાનુભૂતિ: એવે એક માને
પ્રમાણે જ્ઞાનમાધનેં यस્ય સઃ તર્મ્મ । સ્વાનુભૂતિ આત્મસાક્ષા-
ત્કાર એ જ જેને જાણવાનું એક માધન છે તેને.

૧

પ્રચ્છન્ન — પુત્ત, ગૂઢ.

ગુપ્ત - રક્ષાપૂર્ણ, સુરક્ષિત

સંમૃજ્ય માહિયમો વિદ્યાનો પ્રગલ્ભિ અનેક રીતે
ધવેલી છે:

વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ।

તા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ — સારસાગે:

માહિત્યર્થગીતચ્છન્નવિહીનઃ સાધાન્ પશુઃ પુષ્પવિદ્યાવિહીનઃ ।

આ શ્લોકમાં ધના રૂપો દોષાદી અન્યથા માત્રાસ્વરૂપ
ધાન છે.

मूर्धजाः — मूर्ध्नि जाताः मूर्धजाः । माथाना वाळ.
(मूर्धन्-माथुं; जन्-जन्मबुं, पेदा थबुं.)

संस्कृता (वाणी) — शास्त्रसंस्कारयुक्ता प्राम्यत्वादि
दोषरहिता च । गीतामां तेनुं वर्णन आम कर्तुं छे :

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

वाग्भूषणं भूषणं — सरखावो

कामान्दुग्धे विप्रकर्षित्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्टृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनु धीराः सूत्रतां वाचमाहुः ॥
— भवभूति

तेम ज

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ।
कुमारसंभव १-२८

३

पतादुशाः — दानशीलाः, चातकाधाराः (श्लोक १५
जुओ)

सरखावो:

याया मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।

मेपदूत

तेम ज

साधुरेवार्थिभिर्याच्यः क्षीणसत्त्वोऽपि सर्वदा ।

शुष्काऽपि हि नदी मार्गे सान्यते सलिलार्थिभिः ॥

૪

સ્મયદૂપિતા: — ગર્વથી દૂપિત.

અધોધોપદતા: — અજ્ઞાનપ્રસ્તા:

જીર્ણમદ્ગે સુભાપિતમ્ — વિદ્યા અને વચનચાતુરી
કોની આગળ વ્યક્ત કરવી ? તે અંદર ને અંદર મુકાઈ ગઈ છે.

અદેસાઈ, અહંકાર અને અજ્ઞાન કે જઢતા એ ત્રણે
કાવ્ય, સાહિત્ય તેમ જ કબ્જાની સાચી કદર કરવામાં
અન્તરાયો છે.

૫

અચલચલ — અતિશય ચંચળ. અતિશયતા થતાવવા
માટે 'ચલ'ને અહીં ઘેવડપું છે. અને તેથી પહેલા ચલના અન્ય
અ નો આ ધયો છે. ચલ+અચલ એમ પણ રૂપ બની
શકે છે અને ત્યાં અચલનો અતિચલ એવો અર્થ થાય છે.
નાસ્તિ ચલં યસ્માન્ તન્ । સરસાચી :

લક્ષ્મીસ્ત્રીયતરક્તમજ્જાચપલા વિશુચલં જીવિતમ્ ।

૬

દુષ્કૃલં — નાનુક રેતાનું કાનડું; રેશમી કાનડું.

નિર્વિશેષ: અભિવ્યરહિત: મૈદરહિત: વિશેષ: ।

મહારવ તવરનો કેર, અન્તર

તવરમારો : તારા: સંપત્તયસ્તરય સંતુટ્ટં યસ્ય માનસમ્ ।

ઉપાનત્સૂત્પાદમ્ય નનુ ચર્માનૈવ મૂ ॥

— દ્વિતીયદેશ

મધ્ય મેત્રોષ એવ પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

अज्ञः — जानाति इति ज्ञः; न ज्ञः अज्ञः ।

दुर्विदग्ध — कुसंस्कारी, अर्धदग्ध, दुर्विनीत.
विदग्ध-सारी रीते बाळेलुं, परिपक्व, शुद्ध, संस्कार पामेलो,
भणेलो.

सरखावो :

A little knowledge is a dangerous thing;
Drink deep or taste not the Castalian spring.
— Pope

८

द्विपः — द्वाभ्यां (शुंडया मुखेन च) पिबति इति
द्विपः । हाथी.

सरखावो : अल्पविद्यो महागर्वी ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितमन्यमानाः ।
— कठोपनिषद्

९

जुह्वान — आहुति आपतो — आपनार — मागस.

पावकः — अग्नि. पुनाति इति पावकः ।

दोषोने षाळीने पवित्र करनार.

सरखावो : हरात्रपि नृपो हन्ति ।

तेज ज राजसेवा मनुष्याणां अधिकारावहेलनम् ।

पद्याननपरिष्वङ्गो व्यालीवदनसुंषनम् ॥

— कुवलयानन्द

લોભઃ — પ્રાપ્તેઽપ્યર્થે અધિકપ્રાપ્તોચ્ચા ।

લોભ યથાં પાપોનુ મૂઢ ગણાય છે. લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ।

લોભઃ સ્વપોઽપિ તાન્ હન્તિ શિષ્રં રૂપમિવેષિતમ્ ।

તાન્ — અસિલાન્ ગુણાન્ । શિષ્ર — કોટ.

પિશુનતા — પાટકથી દોષ કાઢવાની કે ચારી મ્વાવાની ટેવ.

તીર્થમ્ — તીર્થતે યત્ર તત્તીર્થમ્ । ષાટ્, પાઠ ઉત્તરવાનો માર્ગ, આરો, પવિત્ર સ્થાન.

નિજાઃ — પોતીકાઓ, ગંગાવહનાઓ

અપયશોઃ — સરસાઓ :

ગંભાવિતસ્ય ચારીર્તિઃ મરણાદતિગ્રિચ્યંતે । — ગીતા

ઝદિ — મારી નાશ. હન-મારવ.

પદ્યી — માર્ગ

લુપ્થજાત્યભેદયિષ્ઠો વૈદગ્ધ્યમ્ — દૂધ ને વાળી
મુદાં પાદવાની હંગની કટ્ટા મંદસૂત્ર સાહિત્યમાં યદુ માર્ગ છે
મર્યાસો : નીચીરવિવેકે હંગાચર્યં તમેવ કુરને ચેત્ ।

વિધેઽર્થમપ્રકુત્તાન્યઃ કુત્રપ્રત્નં વાચ્યદિવ્યતિ ચ ॥

— ભામિનીનિલાય

૧૩

વિદ્યમાનમ્ — હસ્તી ધરાવતી વસ્તુ

શશકવિષાણ અથવા શશશુદ્ધ, ઘન્ધ્યાસુત,
સ્વપુરુષ ૬. શન્દો ગસંભવિત વસ્તુ માટે વપરાય છે.

બોલવા ઉપરથી માણસની લાયકાત જણાઈ આવે છે.
ન નીચજાતસ્ય લલાટશુદ્ધમ્, કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ ।
યથા યથા મુચ્યતિ વાક્યવાણં તથા તથા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥

૧૪

દુધુક્ષસિ — તું દોહવાને ઇચ્છે છે. 'દુહ્-દોહર્તુ'
આ ઇચ્છાદર્શક રૂપ છે.

અનિશમ્ — હંમેશ

અતિ સંક્ષેપને કારણે આ શ્લોકમાં બે ઉપમાઓનું
મિશ્રણ (સકર) થયું છે. સરસ્વાતો :

દુદોહ ગાં સ યજ્ઞાય સસ્યાય મધવા દિવમ્ ।

— સ્પર્શ

૧૫

ગોચર — જ્ઞાત, પ્રત્યક્ષ. ગો (ઇન્દ્રિય)+ચર ।

અમ્બોદયર — મેઘધ્રંષ્ટ (અમ્બમ્ + દ + યર)

કાર્પણ્યોચિત્ — દીન વચન

ચાતક પક્ષી વિષે સંસ્કૃત કવિઓનો સંકેત છે
કે, તે આકાશમાંથી પડતું પાણી જ પીએ છે અને ઘાટીનો
વગ્ન તે પડવાની રાહ જુએ છે. તે ઉપરથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીક્ષા

માટે, ચાતકની જેમ રાહ જોવી પૂરી કહેવત ઘડે પડી છે.
 સરસ્વાતોઃ ધરણીપતિતં તોયં ચાતકાનાં રુજાશ્વરમ્ ।

યાચના કરવાનો પ્રસંગ આવતાં સ્વમાન ધરાવનાર માણસને
 કેટલી મનોવેદના થાય છે તે નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે.

દેહીતિ વક્તુઋમસ્ય ચદ્ દુઃસમુપજાયતે ।

દાતા ચેત્તદ્વિજાનીયાન્ દયાત્સ્વપિશિતાન્યપિ ॥

— પ્રસંગાવલિ

૧૬

અયસ્ — લોહું, તાંબું

સ્વાત્યામ્ — સ્વાસ્તિ નમ્રવ્રમાં સૂર્ય હોય સ્વારે
 સમુદ્રમાંની હીપો ઝથડે છે અને તેમાં વરસાદનાં ટીપાં પડતાં
 તેનાં મોતી થાય છે, એવી માન્યતા છે.

પાત્રવિશેષે ન્યસ્તં ગુણાન્તરં વ્રજતિ શિલ્પમાધાતુઃ ।

જલમિવ સમુદ્રશુષ્કતાં મુક્તાફલનાં પચોદસ્ય ॥

વરાહમિહિર ૨૨-૧૩

મોવત તેવી અસર.

૧૭

તે — તેઓ, જાણીતા, લોકપ્રસિદ્ધ.

કૃશાનુ — અગ્નિ

કુદરતી ઘટના ઉપરથી નૈતિક તત્ત્વ ઘટાવડું અથવા
 તેની ઉપર ભાવારોપણ કરવું, એ આંગલ કવિઓની એક
 સાસિયત મનાય છે. પણ તે મર્તૃહરિ જેવા પ્રાચીન
 કવિમાં પણ થકુ સુંદર રૂપમાં મળી આવે છે.

મિત્રાપદં — આપત્તિ જ મિત્રતાની સાચી કસોટી છે.
નિકપમાવા તુ તેયાં (મિત્રાણાં) વિપન્ । — હિતોપદેશ

૧૮

એક દરિદ્રી માણસે સ્મશાનમાં પડેલા શવને પોતાના દારિદ્ર્યભાર સાથે થોડા વચ્ચે માટે સાટુ કરવા બીનબ્યું. પણ શવે વિચાર કર્યો કે આ તો છોટનો વેપાર છે તેથી એને તેને જવાબ ન આપવાનું જ યોગ્ય માન્યું.

સરસ્વાતોઃ દારિદ્ર્યાન્મરણાદ વા મરણં મે રોચતં ન દારિદ્ર્યમ્ ।

અત્પક્લેશં મરણં દારિદ્ર્યમનન્તકં દુઃસમ્ ॥

— મૃચ્છકટિક માં ચારુદત્ત

૧૯

મદઃ — હાર્થીના ગંડસ્થાનમાંથી શરતો મદ, દાન.

સત્ત્વવત્ — તેજસ્વી, ચલવાન

સરસ્વાતોઃ તેજસાં હિ ન વયઃ સમીક્ષ્યતે । — કાલિદાસ

૨૦

પાદ — પગ, કિરણ

ઇનકાન્તઃ — સૂર્યકાન્તમણિ

નિકૃતિ — અપમાન

યદ્...તદ્ — જો...તો પછી.

ધૂલ્લે વિષે પણ એક કવિએ આમ જ કહ્યું છે :

પાદાદનં ચતુર્થાય મૂર્ધાનમધિરોહતિ ।

સ્વસ્થાદેવાપમાનેડપિ દેહિનસ્તદ્વરં રજઃ ॥

૨૧

અવકરનિકર — કચગનો ઢગલો, ડકરહો
 ઘૂકવાકુ — કૂકડો (કૂકેણ ગલેન વક્તિત્તિ ઇતિ ।)
 સરસાવો : વનેડપિ સિંહા મૃગમાંસમશ્ચિનો
 ઘુમુશ્ચિતા નૈવ તૃણં ચરન્તિ ।
 એવં કુર્લાના વ્યસનાભિભૂતા
 ન નીચકર્માણિ સમાચરન્તિ ॥

૨૨

સરસાવો :

ઇક્ષોરપ્રાત્ક્રમશઃ પર્વણિ પર્વણિ યથા રસવિશેષઃ ।
 તદ્વન્ સજ્જનમૈત્રી વિપરીતાનાં ચ વિપરીતા ॥

— શાર્દૂલધરપદ્ધતિ

વે દુર્જનો જો પાસે આવે તો વચ્ચત જતાં તેમનો સંબંધ
 વધારે ને વધારે વગડતો જાય છે, જ્યારે સમ્મનોનો સંબંધ
 વધારે ને વધારે સ્નિધ થતો જાય છે.

૨૩

ધૈર્યમ્ દૃઢચિત્તત્વમ્ ।
 મનસો નિર્વિકારત્વ ધૈર્યમ્ સત્સ્વપિ હેતુષુ ।
 યુધિ યિક્રમઃ — યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ । — ગીતા
 અભિરતિઃ — પ્રીતિ, સંગ્રહેષ્ટા

૨૪

અકારણચિગ્રહઃ — કારણ વિના લડવાડ.

સરસાવો : અકારણાવિષ્કૃતવૈરદાર્ણાડસમ્મનાત્કસ્ય મય ન
 વિચલે ।

— શાળ

યોષિત્ — સ્ત્રી

અસહિષ્ણુતા — (તેમનો ઉત્કર્ષ) સહન ન થવો તે,
અદેસાઈ

૨૬

પ્રણયિતા — ભક્તિ, નિષ્ઠા (પ્રણય-પ્રેમ, ભક્તિ)

પ્રકૃતિમહતામ્ — પ્રકૃત્યા મહતામ્ । સ્વભાવે
મોડાઓના

કરે શ્લાઘ્યઃ ત્યાગઃ —

દાનેન પાણિઃ (વિભાતિ) ન તુ કંકણેન ।

મુખે સત્યા ઘાણી — કિં વાચાં મણ્ડનમ્ ?
સત્યમ્ । — શંકર

શ્રુતમધિગતં ચ ધ્યયણયોઃ —

શ્રોત્રં શ્રુતેન એવ (વિભાતિ) ન કુંડલેન ।

૨૬

પદ્મ — સૂર્યથી વિકસતું કમલ

કૌરવ — ચન્દ્રથી વિકસતું કમલ, કુમુદ

વિકલ્પીકરોતિ — વિકસિત કરે છે, સોલવે છે.

વિકલ્પ — વિગતઃ કલ્પઃ યસ્માન્ । પ્રફુલ્લ, સ્ફુટ. (કલ્પ-ઘડી)

નાભ્યર્થિતોઽપિ નો મંથન્વ દિનકર, ચન્દ્ર તથા
જલધર પ્રણે સાયે લેવાનો છે

કૃતાભિયોગાઃ — કૃતઃ અભિયોગઃ ઉત્સાહપૂર્વકઃ
યત્નઃ યેસ્તે । કૃતોયોગાઃ ।

સ્વભાવ एवોપનચેતસાં સત્તાં પરોપકારમ્પયસન દિ જીવિતમ્ ।

शास्योदनः— शालि नामना चोखानो- कमोदनो-भात
मनस्वी — प्रशस्तं मनः अस्य अस्तीति । उदार —
उन्नत — मनवाङ्मे

कार्यार्थी — कार्य अर्थयते इति । काम करवा माग्नार
(विद्यार्थी, धनार्थी इ. नी जेम)
सरस्वातो : सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
तेम ज क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ।

अभिमुखनिहत — सामी छातीए धवायेलो
साधुवादः — ' साधु साधु ' इति वादः उक्तिः ।
'शाबाश,' ' शाबाश 'ना पोकारो, जयजयकार
विष्णु तावत्* — सरस्वातो :
इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
— गीता

अग्रधार्या — विचारवी घटे छे.
आधिपत्तेः — मरण पर्यंत
विपाकः — (पच-रांधवुं) रांधवुं ते; पक्वता, फळ,
परिणाम
अतिरभसकृत — अति उतावळधी करेलुं, वगर
वचार्ये करेलुं

સરસ્વાતો : સહસા વિદધીત ન ક્રિયાં, અવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
— ભારવિ

૩૦

દિશતિ — ઉપદેશે છે, બતાવે છે, આપે છે

અપાકરોતિ — (અપ+આ+કરોતિ) દૂર કરે છે.
સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગોની મદદથી અનેક અર્થભેદ સહેલાઈથી
ઉપજાવી અને બતાવી શકાય છે.

સત્સંગતિઃ* — સરસ્વાતો :

સંગઃ સતાં કિમુ ન મજ્જલમાતનોતિ । — જગન્નાથ પण्डित

સતાં હિ સંગઃ સકલં પ્રસૂતે । — સમાનરજ

સતાં સદ્ધિઃ સંગઃ કથમપિ હિ પુણ્યેન ભવન્તિ ।

— ભવભૂતિ

૩૧

પેશ્વર્યમ્ — ईश्वरस्य भावः । स्वामित्व, वैभव

ઉપશમઃ — शान्ति, इन्द्रियनिग्रह, इन्द्रियजय

યિત્તસ્ય* — सात्त्विक दानतुं आ लक्षण ज છે.

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાને સાત્ત્વિકં વિદુઃ । — ગીતા

પ્રમથિતુઃ — निग्रहानुग्रहमर्थस्य । प्रभुना धरातानातुं

સરગાગો :

જ્ઞાને મૌનં, ક્ષમા શક્તૌ, ત્યાગે શ્લાષાવિપચ્ચેયઃ ।

ગુણા ગુણાનુવન્ધિગ્યાન્ તસ્ય (દિત્તીપસ્ય) સપ્રંગતા ૬૪ ॥

— રુપેન્દ્ર

શીલ્લં* — सरगागो: कोऽलंकारः ? शीलम् । — ધંકર

જલાયતે — જલમિવ આચરતિ । જલવચ્છીતલો
ભવતિ । આ અને ચીજા નામધાતુઓ છે, અને તે અય્ પ્રત્યય
લગાડવાથી બને છે.

કુલ્પા — ક્ષાબોચિયું.

માલ્યગુણ — હારનો દોરો

સમુન્મીલતિ — વિકસે છે, પ્રકાશે છે

સરખાવો : અહોં વા હારે વા.....શ્લોક ૮૧

પરિતર્જયન્તી — ધમકાવતી, ચીક વતાવતી.

તર્જ (ચીક થતાવવી) ઉપરથી બનેલો તર્જની શબ્દ
અંગૂઠા પાસેની આંગળી માટે વપરાય છે, કારણ ધમકાવતાં
તેનો ઉપયોગ થાય છે.

મિત્રઘટાત્ ઇવ લમ્બઃ — ફૂટેલા ઘડામાંથી
જેમ પાળી

ચિત્રમ્ — વિચિત્ર, આશ્ચર્યકારક

અહિતમ્ — સ્વવિનાશહેતુભૂતં કર્મ । પરાપકારમ્

માનસ — હૈ મન. કવિ મનને ઉદ્દેશીને પ્રધ કરે છે.

આત્મનીનં — આત્મને હિતમ્ । આત્માને માટે હિતકર.

આત્મહીનં — આત્મનિ અન્તઃકરણે સ્થિતં ગૂઢં
સ્થિતં, ન તુ દૂરસ્થમ્ ।

આન્ત્યાપિ — મૂલથી પણ, ક્યારેક પણ

निर्धृतिः — शान्ति, मोक्षमुख, परमानन्द
सरखावो : तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः

तेषां मुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । — कठोपनिषद्

३५

अकिंचन — नास्ति किंचन यस्य सः । जेनी पसे
कशुं नथी एवो, गरीब, पूरेपूरो अपरिमही

दान्त — इन्द्रियनिग्रहवान् ।

निग्रहो वाय्वृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ।

शान्त — यतचित्त, जेणे पोतानुं चित्त कायूमां
राखुं छे ते.

सुरमय — आनन्ददायी, सुखपूर्ण

सरखावो : संतोषामृततृप्तानां यत्सुरां शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्गन्धर्वानां इतधेतथ भावताम् ॥

— हितोपदेश

३६

चाटुल — गुणमत्तसोर

घुट — अविनीत, निर्द्वज, धीट.

अग्रगल्भ — शीकण, अंगरकारी, गामडियो.

अभिजात — संस्कारी, कुलीन, रानदान

गहनः — दुःश्रेणापि अवगन्तुं अशक्यः ।

सरखावो : वरं वनं वरं बद्धिः वरं भारोपजीवनम् ।

पुंगविवेकहीनानां मेवया न भनाज्जगम् ॥

— रामानुज

भारोपजीवनम् — हमानी के देनदं करीने जीवतुं ते

૩૭

અસુખંગ — મરણ. અસવઃ-પ્રાણાઃ । આ શબ્દ વહુ-
વચનમાં જ વપરાય છે.

પદમનુવિધેયં ચ મહતામ્ — અનુયાદિ સાધુ-
પદર્વામ્ । ઝુઓ શ્લોક ૧૧

અસિધારાઘત — સાંઢાની ધાર ઉપર ચાલ્યા કે
સૂતા જેવું અપદં મત, અતિ વિકટ કર્મ.

સરસ્વાત્રોઃ ધુસ્થ ધારા નિશિતા દુરત્યયા ।

દુર્ગે પથસ્તત્કવયો વદન્તિ ॥ —કઢોપનિષદ

૩૮

મધ્યેષ્ટમ્ — ટુટસ્ય મધ્યે ઇતિ મધ્યેષ્ટમ્-
અધ્યયીભાવ સમાસ. જેમકે મધ્યેમદ્વાભારતમ્ મધ્યેમદ્વમ્ ૬.

કમટપતિ — કૂર્માવતારી વિષ્ણુ

સઃ ઇચ્છે શોષઃ

પ્રોદાધીનં કુરુતે — સોઢ્યમાં હે છે.

૩૯

પ્રદાનં પ્રદાનમ્ — દાન આપે તે તેની કોઈ પણ
જાતની જાહેરાત કર્યા વિના.

સંઘમવિધિ—પ્રત્યુત્થાનાભિવાદનાદિના આદરવિધિના
ઓત્તુપયમ્ । ઉત્તીને ઉતાવળથી સામા જઈ રાગન
કરવું તે. સંઘમ — આદર, ઉતારઢ.

નિરભિમયસ્તાર — નિન્શરદિન

અનુત્સેયઃ — નિરભિમાનના

મારાત્રોઃ શ્લોક ૩૭

क्षुत्क्षामः — क्षुधा क्षामः । भूखपी क्षीण बबेले.

विपन्नदीधितिः — विपन्ना नष्टा दीधितिः दीप्तिः

यस्य सः । नष्टतेज, तेजोहीन.

इभ — हाथी

केसरी — केसरः (याळ) अस्य अस्ति इति ।

सरखावो : यदि नाम दैवगत्या...(श्लोक २१मो)

४१

घाटघ — वडवानल, समुद्रमां रहीने तेने शोपतो
काव्यनिक अग्नि

संभृत — एकट्टी करेली

जीमूतः — जीवनस्य मृतः पटवन्धः—मेघ

मरखावो : यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवति ।

वायसाः किं न कुर्वन्ति चञ्चला स्वोदरपूरणम् ॥

—पंचतंत्र

तथा प्रजानामेव भूत्यर्थं स (दिर्लपः) ताभ्यो बलिमग्रहन् ।

महत्सगुणमुत्सृष्टुं आदत्ते हि रसं रविः ॥ — रागुर्वंग

४२

मनमि यचसि' — मनोवाक्कथैः पुण्यकर्माचरणे
रताः । मन, वाणी अने कर्मथी पुण्यकर्मा आचरनारा.

धेजि — हार, परंपरा.

पर्यंतीष्ट्य — पर्यंत जेव करीने, आने ' प्य ' ह्य
पदे ऐ. अमृतनद्राये प्यिः । पुत्राहतः धानीबगोति इ.

વિતત — વિસ્તૃત, ધમર્શ્વક કરેલું

પૃથુ — મોટું, પહોળું

મુસ્રર — લૂચ ચોલનાર

દુર્મુસ્ર — જેનું મોટું પગ ન જોવાય એવો, દુટ

સાધર્ચચર્યા: — આશ્ચર્યકારક આચરણવાદ્ય

ક્ષાન્ત્યઘા ... દૂપયન્તઃ — આક્ષેપ કે નિંદાના
ફટોર શબ્દોથી જેમનાં મુલ્ક વાચાન્ત ધન્યાં છે એવા દુટ
લોકોની પિશુનતાને પોતાના ક્ષમાશીલ આચરણથી જ
ઉઘાડી પાડી તેમને જાણે ટપકો આપતા, ઉતારી પાડતા,
તેમનું હીનત્વ સ્પષ્ટ કરતા.

સરગતો:

અદ્યોધેન જિને કોધે અસાધું સાધુના જિને ।

જિને કદરિયં દાનેન સધેનાલીકવાદિનમ્ ॥ —ધમ્મપદ
તથા સ્વાયો યસ્ય પરાર્થ એવ સ પુમાન્ એકઃ સતામમ્મણીઃ ।
શ્લોક ૪૧

લઙ્ઘા — દુષ્કર્મનિવારણદેતુભૂતઃ ગુણવિશેષઃ । મીઠા
ફિતિ યાગ્ ૧ ।

અનુવર્તમાનામ્ — સદાય પાછલ પાછલ શાસ્ત્રી;
રક્ષણ કરતી

સુગમ્ — ગુનેથી

सरखावो:

परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।

न त्वहं सत्यमुत्सृजं व्यवसेयं कथंचन ॥

महाभारते भीष्माचार्यः ।

४५

कूर्मः — कौ जले ऊर्मिः वेगः अस्य इति । जेनी
पाणीमां गति छे ते — काचवो

निर्घाहः — चीवटपूर्वक नभावबुं, पार पाडबुं ते
प्रतिपन्नयस्तुषु — हाथमां लीधेली वस्तु, अंगीकृत
कार्य.

गोत्रघ्नतम् — कुलघ्नत, कुलघर्म

सरखावो:

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं

कूर्मो विभर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे ।

अम्भोनिधिर्वहति दुःसहवाडवामि

अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

रघुकुलरीति सदा चलि आई । प्राण जाहु मरु यचनु न जाई ।

— तुलसीदास

४६

तदीयद्विषाम् — तेना (केशवना) शत्रुओनुं-राशयोनुं

कुलं — रहेटाण, समूह

शिखरिन् — शिखराब्जो — पर्वत

સંવર્તકાઃ— પ્રલયકાલવર્ષિણઃ મેઘવિશેષાઃ પ્રલયામયઃ
વા ।

ઝંજિતમ્ — અતિ વચ્ચવાન, પ્રમાદશાઙ્ગી
ભરસદ્ — ભાર સહન કરે તેવું

૪૭

ઉદન્યચ્છદ્રા — સમુદયી ઢંકાયેલી-મર્યાદિત થયેલી.
ઉદન્યત્ — ઉદકાનિ સન્તિ અગ્ર ઇતિ । સાગર.
ફલયતિ — માપે છે. ફલ્ ક્રિયાપદના સંસ્કૃતમાં
અનેક અર્થ પાડ્ય છે અને તેથી આ ધાતુ કામધેનુ કહેવાય છે.
ફલતિઃ કામધેનુઃ ઇતિ વૈષ્યાકરણોક્તિઃ ।

સ્ફુરદયધિમુદ્રામુકુલિતાઃ — લસત્પરિષ્ઠેદ એવ
મુદ્રા ('છીલ')તયા મુકુલિતાઃ પિહિતાઃ પરિચ્છિદ્રા ઇત્યર્થઃ ।
સ્પટ દેસાતી મર્યાદાની છાપ (મુદ્રા-' છીલ ')થી ઢંકાયેલી,
પરિચ્છિદ્રા

ભાષાઃ (સ્વાવરજંગમાઃ) — (સ્વાવર જંગમ) થી
સ્તુઓ

પ્રશોન્મેષઃ — મુદ્ધિનાં ઝન્મેષ-વિચ્છાદ (છીલવું તે)
પરણાગો :

ઇતિ પરિમિતિમન્તો માન્તિ તર્હેડિ ખાયાઃ
ત તુ નિવધિરેકઃ સગ્રજનાનિ વિદેહઃ ॥

૪૮

પરાર્ધપટકાઃ — વાલકાનું દિવ સાધનાર

સ્થાલી — સ્થલતિ તિષ્ઠતિ અત્રમત્ર ઇતિ । થાલી,
તપેલી

વૈદ્ય — પોશરાજ.

તિલચલી — તલનો ચોઢ

લાંગલ — હઢ.

અર્કમૂલ — આંકડાનું મૂલ્યું

વૃત્તિ — વાઢ

કોદ્રઘ — કોદરો, એક હલકું રુક્ષ ધાન્ય

કર્મભૂમિ — સત્કર્મ કરવા યોગ્ય ભૂમિ, મર્ત્યલોક.

‘ભોગભૂમે’ અથવા ‘ફલભૂમિ’ સ્વર્ગ માટે વપરાય છે.

કર્મભૂમિરિત્યં વ્રદ્યન્ ! ફલભૂમિરસો મતા । — મહાભારત

૫૦

હેમગિરિ — સોનાનો પર્વત, મેરુ પર્વત. આ પર્વત
પૃથ્વીના મધ્યમાં આવેલો છે અને તેની આસપાસ આશુ વિશ્વ
ફરે છે. એવી પૌરાણિક માન્યતા છે.

રજતાદ્રિ — ચાંદીનો પર્વત, કૈલાસ પર્વત. ધરપૃષ્ઠી
દંકાયેલો હોવાથી સૂર્યપ્રકાશમાં ચાંદીના પતરાથી મટેલો
હોય એવો દેસાય છે.

સરયસ્તરયઃ તે યથ — તે વૃક્ષો (વડલાયા વિના)
જેવાં હાય તેનાં વૃક્ષો જ રહે છે.

મન્યામદે — મોટો મગીએ છીએ; માન આપીએ છીએ.

મલય: — હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં આવેલો પર્વત. તેના ઉપર ચન્દનનાં ઢાંઢાં વધુ થાય છે. તે ઉપરથી 'મલયજ'નો અર્થ ચન્દન થાય છે.

સરસાવો :

મલયાચલગન્ધેન તિન્ધનં ચન્દનાયતે ।

તથા સન્નસગેન દુર્જનઃ સન્નનાયતે ॥

૫૧

મધવન્ — इन्द्र. मध्वते पूज्यते इति मधवन् — मधवा ।

કુલિશ — वज्र.

દદનોદ્ધારગુરુભિઃ — अग्निनी उवाच्याओधी दुःसह.

ઉદ્ગાર — बहार आयुं ते, उवाच्या

ગુરુ — भारे, दुःसह.

તુપારાત્રેઃ મૃતુઃ — हिमाचल्य पर्वतनो पुत्र. मैनाक पर्वत.

અસૌ મંપાતઃ — તે (પુત્રાણોમાં પ્રસિદ્ધ એવું) પતન પહેલી પર્વતોને વાંસો હતી. તે મધેય ઊંડતા અને પ્રાણીઓને મારે ગ્રાસ આપતા. એમની સામે દાદ માગતા મુનિઓનું તિટ મંદલ (deputation) इन्द्र પાસે ગયું. પ્રાણીમાથને આ ઊંડતા પહાડોના ગ્રાસમાંથી મુક્ત કરવા इन्द्रे પોતાના દક્ષથી પર્વતોની વાંસો કાપી નાખી તે વસતે હિમાલયનો પુત્ર મૈનાક પોતાનો જીવ બચાવવા વાયુની મદદથી રામુડમાં ફરી પરી મંતર્પ થયો. એ પૌરાણિક કથાનો અર્થો અર્થ છે.

ભિન્ન — નટ થયું, નાશ પામ્યું

મુદ્દઃ (મુદ્દનું વહુવચન) આનંદ, સંતોષ, મનઃસ્વાસ્થ્ય

ઈત્થમ્ — આમ, આવી સ્થિતિમાં

તાદૃક્ — તેવો, અમર્યાદ

સ્વાત્મન્યેવ...મહિમા* — જેના સોનાનું મહત્ત્વ પોતાની અંદર જ સમાપ્ત થયું છે તેવો, જેના સોનાનો વીજા કોઈને લાભ નથી એવો.

અભિન્નો મૃદ્દઃ — માટીથી જુદો નથી એવો, માટી સમાન

કૃમિકુલચિત — જીવહાઓની આબાદીથી ભરાઈ ગયેલું — સ્વચ્છતું

જુગુપ્સા — ઘૃણા, ગુપ્ (રક્ષણ કરવું)નું ઇચ્છાદર્શક રૂપ છે, પણ તે આ જ સાસ અર્થમાં વપરાય છે

ન શંકતે — શરમાતો નથી

ફલ્ગુતા — તુચ્છતા, અસારતા
સરસાવો : ત્યક્તલજ્ઞો રાજ્યભાગ્ ઇવ ।
અથવા તો ત્યક્તલઘ્નઃ સુખી ભવેત્ ।

બ્યાલ — દુષ્ટ ગજ, મયંકર મુજંગ, સરસાવો :
ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ । શ્લોક ૬૦ મો

સમુજ્જૃમ્ભતે — પ્રયત્ન કરે છે.

વશ્નમણિ — હીતે

સંનદ્યતે — તૈયાર થાય છે.

સુધાસ્યન્દિ — અમૃત સ્વનાર, અતિમધુર.

મૂક્ત(સુ+ઉક) — સુભાષિત

શરણાવો :

ન દુર્જનઃ સઘ્વનતામુપૈતિ બહુપ્રકારૈરપિ સેવ્યમાનઃ ।

મૂયોઽપિ સિવતઃ પદસા પૃત્તેન ન નિમ્નદૃષ્ણો મધુરત્વમેતિ ॥

૫૫

પ્રસાદ — ચલાત્કારથી, તૂવ થઈ વાપરીને

મફર — મં વિષે કિરતિ દતિ । મગર

પ્રચલદૂર્મિ* — પ્રચલનયઃ યે કર્મયઃ તેષાં માલ્યભિઃ

શાકુન્તલઃ સમ્ ।

પ્રતિનિષિટ — સામો થઈને ઘેટેલો, દુરાપ્રહજાન્ત,

ઝિરી.

શરણાવો : જ્ઞાનલવડુંવિદામ્.

થને

આરણ્યદર્શિતે જુતં શાનરીત્સુદર્શિતે

સ્વટેઽજ્ઞમયરોપિતે સુચિરમૂપરે દર્શિતમ્ ।

શ્વપુષ્ટમાનામિતે ચચિરવર્તજાયઃ જુતો

પૂર્વોઽપમુગદર્પણો યરમુખો જનઃ મેદિતઃ ॥ કુન્દલવાનન્દ

સિકતા: — રેતી. વાલુકા: ની જેમ હંમેશ બહુવચનમાં વપરાય છે.

પીડયન્ — ઘાળીમાં પીલનાર-પીલીને. પીડ્-દબાવું

શશચિપાણ — સસલાનું શીંગડું (અસંભવિત વસ્તુ)

બોલવાની સાથે જ એ વસ્તુઓનો વિરોધ કે અસંભાવ્યતા સ્પષ્ટ થાય તેને ‘વદતો વ્યાઘાત’ કહે છે. એવી સાવ અસંભવિત વસ્તુઓના દાસલા નીચેના શ્લોકમાં એકત્ર આણેલા છે:

एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशङ्गधनुर्धरः ॥

૫૭

તાનિ — તાન્યેવ.

સકલાનિ — અવિકલાનિ

અપ્રતિહતા — અકુંઠિત

ઉષ્મન્ — ગરમી, ઠૂંફ

દાટેલા સજાના ઉપર રહેતુ ડંદર જેવું પ્રાણી પણ ધનની ગરમી (ઠૂંફ)થી કૂદકો મારી સીંટીએ મેરદેલી મિથાની છોલીમાંથી સારું શકે છે, એવી પંચતંત્રના કવિએ વાર્તા કહી છે તે અહીં યાદ આવે છે.

उष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

— દ્વિતીયં સંત્રમ્

उपस्कृत — अलंकृत, शणगारेल, संस्कार आपेल

प्रदेय — आपवा योग्य

आगम — दिशा, वेद

धिपय — देश

कुत्स्य — निघ, हलको (कुत्सा — निदा परधी)

यैः अर्वतः पातिताः — जेमणे ओछी किमत आंकी

अर्व — किमत, मूल्य

सरतायो :

अनङ्गभूषणसंप्रदणोचितो यदि मणिछपुणि प्रणिधीयते ।

न त विरोति न चापि हि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥

— तभातरंगे

(त्रपु — सीगुं, कलईनी धातु)

द्रीमति — लम्पाराळा(मा)

मुनिः — मूणो, मौननेवी

विमतिता — बुद्धिहीनता, मूर्खता

अवलिता — गर्विष्ठपुं

मुग्गरता — नावाउपपुं निन्दितं मुखं यस्य दिवसे
न मुग्गरः । तस्य भावः तता ।

अद्वितः — अद्व — निहून, टापो, ते उपरधी
अद्वित — भोरपुता, टापताले. दूजिन, दस्तोटादेलो

गरगायो : मौनान्मूकः ६. श्लोक १९.

આવી પરિસ્થિતિમાં ધીજા એક કવિનો નીચેનો
ઉપદેશ જ પ્રાપ્ય છે.

વિચતે ન રહ્યુ કશ્વિદુપાયઃ સર્વલોકપરિતોષકરો યઃ ।
સર્વથા સ્વહિતમાચરણીયં; કિં કરિષ્યતિ જનો બહુજલ્પઃ ? ॥

અથવા : —

સર્વથા વ્યવહર્તૃગ્રં; કુતોદ્યયચનીયતા ? — ભવમૂર્તિ
કો લોકમારાધયિતું સમર્થઃ ।

૬૦

અધિગતપરમાર્થાઃ — જ્ઞાનરૂપ પરમ તત્ત્વ જેમણે
હાંસલ કર્યું છે તેઓ

મા અવમંસ્થાઃ—અવગણના કરીશ નહિ.

હ્યસ્તન ભૂતકાઢતું રૂપ મા સાથે નિવેધાત્મક આજ્ઞાર્થના
અર્થમાં વપરાય છે.

સંરુણદ્વિ—અટકાવે છે, રોકે છે, રોગી શકે છે
વારણ — બંધન, પ્રતિરોધક. વારણઃ — હાથી

૬૧

ગોચર — ગાવઃ (ઇન્દ્રિયાણિ) ચરન્તિ અસ્મિન્
इति — ઇન્દ્રિયોનો પ્રદેશ-વિષય

કિમપિ — અવર્ણનીય

શમ્ — કલ્યાણ. શમ્+કર — શંકર

પ્રતિપાદ્યમાન — દીયમાન, અર્પણ થતું

अनुपहितविधिः — अनुपहतः विधिः यस्य — जेनुं विधान (करबुं) अकुंठित रहे छे — जे परिणाम आपवानां चूकर्तुं नथी, अमोघ. (२) बीजा कोई पण शास्त्रने आइ न आवनार.

मनो रागादिरहितं वागदुष्टानृतादिना ।

हिंसादिरहितं कर्म तदेवेश्वरपूजनम् ॥

— एक आधुनिक संन्यासी

६३

किं — 'किंप्रयोजनम्'ना अर्थमां तेनी जेम ज तृतीया साथे 'किम्' वपराय छे.

ज्ञाति — न्यात, दायादो. तेमां कुसंप ने कजियो होय एटले धूळधाणी थवानी ज.

सुहृद् — मित्र (शोभनं हृदयं यस्य); सारं हृदय (शोभनं निर्मलं हृदयं मनः)

किं सर्पैः—

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यदयं नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् — सारं काव्य रचवानी शक्ति होय तो राज्यनी शी जरूर ? लोकोनां हृदयो वश करवानी शक्ति होय तो हुकूमतनी जरूर शी ?

अनवद्या — वद्या एटले बोलवा योग्य, स्तुत्य. अवद्या — निंच । न अवद्या अनवद्या — अनिंच, स्तुतिने पात्र

વિષમસ્થિત — સંકટમાં કે અગવડમાં આવી પહેલો
પ્રમત્ત — માનવગરનો

સરસ્વાતો :

અરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં સુરક્ષિતં દૈવદતં વિનશ્યતિ ।

પ્રત્યક્ષમ્ — અક્ષ્ણોઃ પ્રતિ । અવ્યયીભાવ સમાસ
અક્ષમ્ इन्द्रियम् પ્રતિગતમ્ । તત્પુરુષ

પરોક્ષં પ્રત્યક્ષં કુરુતે — અજ્ઞાતને સુજ્ઞાત બનાવે છે.

ભગવતીમ્ સત્ક્રિયામ્ આરાધય — ऐश्वर्यवती
સત્ક્રિયાની આરાધના કર.

વ્યસનૈઃ (સંકટૈઃ) વિપુલેષુ ગુણેષુ — જે સાધવામાં
અનેક સંકટો કે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે તેવા ગુણો વિષે.

વિપુલેષુ ગુણેષુ વ્યસનૈઃ આસ્થાં મા કૃથાઃ —
અનેક ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પાઠક પડીશ નહિ. વ્યસન-આસક્તિ
' સર્વ પદં હસ્તિપદે નિમગ્નમ્ ' એ ન્યાયે વધા જ ગુણો
' ભગવતી સત્ક્રિયા ' (સદાચાર)માં આવી જાય છે.

ગૃહે — ઘરમાં, કોઠામાં, શાનામાં
પ્રાણિસારાઃ — પ્રાણી રૂપી સોગડો
અક્ષી — રાત અને દિવસરૂપી બે પાસા.

પાઠાન્તરોમાં ઘટુકલઃ કાલનું વિશેષણ; ઘટુકલમ્ ક્રિયાવિશેષણ.

‘કાલ’ અને ‘કાલી’નો કેટલાક ટીકાકારો શંકર અને પાર્વતી એવો પણ અર્થ કરે છે. જગતનો સંહાર કરવાનું કામ તો શંકરનું છે જ. શંકર અને પાર્વતીની સોગટી રમવાની વાત પણ આપણી પૌરાણિક કથાઓમાં પ્રચલિત છે.

૬૭

દુર્ગ — દુર્ગમ સ્થાન. દુઃસ્થેન ગમ્યતે અત્ર ઇતિ ।

ધિપમ — વિકટ

સેવા કૃતા નિષ્ફલા — (નીચોની) નિષ્ફલ સેવા કરી ‘a thankless task.’

કાકચત્ — કાગડાની જેમ

કાકોઽપિ જીવતિ વિરાય ચલિ ચ ભુંકતે ।

આશંક્યા — ડરથી, ચીતાં ચીતાં, કાગડની જેમ કોઈ હાંસી કાઢશે એ ધીકથી.

જૃમ્ભ — વગામું સ્વામું, મોં પહોણું કરવું, વધવું.

અન્નં ગલિતં, પલિતં મુષ્ઠં, દશનવિહીનં જાતં તુષ્ઠમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દન્ડં, તદપિ ન મુચ્ચત્યાશાપિન્ડમ્ ॥

— શંકરાચાર્ય

૬૮

રહસ્યમ્ — સ્થાનગી વાત (ચાલે છે)

વિશ્વેશિતુઃ — (વિશ્વ + ઈશ) વિશ્વ ઉપર રાજ્ય કરનાર ઈશ્વરના, શંકરના

નિર્દોષારિકનિર્દયોક્તિ — નિર્ગતાઃ દોષારિકાણા
નિર્દયોવતયઃ યસ્માત્ તત્ નિર્દોષારિકનિર્દયોક્તિ । અતઃ
અપરુપમ્ ।

દ્વારિ નિયુક્તઃ દોષારિકઃ — દ્વારપાઠ
પાઠાન્તરમાં નિર્દોષારિક...વતપરુપમ્ આ આશ્ચો
એક સમાસ છે.

૬૯

શલભઃ — પતંગિયું

દીપદહને — સીવાની ઝ્યોતિ ઉપર

વદિશયુત — આંકડાવાલું

વિજ્ઞાનન્તઃ — વિષયાણાં વિનાશહેતુત્વં સમ્યગન-
ગચ્છન્તઃ ।

વિપજ્જાલજટિલાન્ — દુઃખો કે સંકટોની જાલથી
કે પરંપરાથી વ્યાપેલા.

શઘ્નાદિભિઃ પશ્વભિરેવ પ . . .ત્વમાણુઃ સ્વગુણેન વદ્ધાઃ ।

કુરંગ-માતંગ-પતંગ-મીન-મૃંગાઃ નરઃ પશ્વભિરશ્વિતઃ કિમ્ ॥

— શંકરાચાર્યઃ

‘ અશ્વિત — પ્રસ્ત ’

કુરંગ, માતંગ વગેરે એક એક વિષયના મોગ બને
છે, જ્યારે શુદ્ધિ હોવા છતાં માણસ તો પાંચેયનો મોગ
બને છે.

૭૦

અરુજમ્ — રોગ રહિત. ન વિચતે રક્ દજા યસ્મિન્
અપ્રતિહત — અકુંઠિત

સરસ્વાતોઃ મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં કાયનોસ્ત્વયા ।

પારં દુઃસ્વોદધેગેન્તું તર યાદન્ન મિચતે ॥

મોહમુદગર

તથા ન કૂપસનનં યુક્તં પ્રદીપ્તે વહ્નિના ગૃહે ।

૭૧

શયનમવનિષ્ઠમ્ — શય્યા ભૂમિતલમ્

અનુમન્તું નોત્સહે — (હું) સાંખી શકતો નથી

નવધનમધુપાનં — નવા જ મલેલા દ્વધ્યના મદધી

ઉન્મત્ત — આંધળા — થયેલા

સરસ્વાતોઃ

ફલં સ્વેચ્છાલભ્યં ... સહન્તે સંતાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ
કૃપણાઃ । — ભર્તૃહરિ

૭૨

કૈશ્ચિત્ — વદ્યાએ જગત સરજ્યું તેનો તેમ જ તેના
મરીચિ, પુલહદ્. માનસપુત્રોનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

અપરૈઃ — વિષ્ણુ તથા તેના કૂર્માદિ અવતારો
તેમ જ માન્વાતા વગેરે રાજાઓ અહીં સૂચિત છે.

અન્યૈઃ — પરશુરામ, બલિ વગેરે પૃથ્વી જીતી તેને
દાનમાં આપી તેનો ઉલ્લેખ છે.

અન્યે ધીરાઃ — અનેક પ્રખ્યાત રાજાઓ આ પદમાં
આવી શકે.

મૃત્પિણ્ડો — અહીં સમુદ્રવલ્યાંકિત પૃથ્વીને કવિ
 એક અણુ તરીકે ઓળખાવે છે.

ભૂશં દરિદ્રાઃ ક્ષુદ્રાઃ (રાજાં ગણાઃ) તત્કિમપિ
 દ્વ્યુઃ અથવા ન દદતે — માટીના ગોઝાના કકડા
 માટે લડનારા મિસારા અને ક્ષુદ્ર એવા આ રાજાઓ
 માગનારાઓને કંઈક આપે ને ન પણ આપે.

ભાગીકૃત્ય — ભાગ પાડીને, વહેંચી લઈને

પરપિણ્ડ — પરામ્ન

સાવમાન — અપમાન વેઠીને પણ, પારકા પામે
 મીઠા માગીને જીવવામાં રાચનારા.

કિં લોભાય — ‘ભવતિ’ અહીં અધ્યાહત છે. ચતુર્થોનું
 સ્વ લોભાય પરિણામ વતાવે છે.

શફરી — નાનકડી માટલી

સ્ફુરિતેન — હાલચાલથી, સ્ફુરણથી.

જાતુ — સરેસર, કસી.

સિદ્ધઃ — દિનસ્તિ ઇતિ સિદ્ધઃ । વર્ણવિપર્યયાત્

સત્યાનુરૂપ — પોતાના ષઙ્ગ કે મહત્તાને અનુરૂપ —
 જોમે તેવું

प्रसादं नेतुम् — प्रसन्न के खुश करवा माटे
 प्रसन्ने त्वय्येव — तुं पोते ज प्रसन्न-संतुष्ट-थाय त्या
 चिंतामणि — इच्छित वस्तु आपनार काल्पनिक मर्
 स्वयमुदित...गुणे — स्वयमुदिताः चिन्तामणिगुणा
 यस्मिन् तस्मिन् ।

विमुक्तः संकल्पः^० — बधी तृष्णानो ज्यारे त्या
 करायो होय — अन्त आव्यो होय — त्यारे कई इच्छित व
 प्राप्त करवानी बाकी रहे छे ? त्यारे बधी ज इच्छाओं तृप्त
 थयेली गणाय.

विद्वद्गोष्ठी — विद्वानोमो वार्तालाप, काव्यशास्त्र-
 विनोद

गोष्ठी — गावः अनेकाः वाचः तिष्ठन्ति अस्याम् —
 सभा, संभाषण.

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

गलत्कुष्ठवपुषः — गलत्कुष्ठानि वपुंषि यागां ताः
 (रामाः)

ममारंभाः — शरू करेलं कार्यो

पशु — अनुभवधी जे दहापण शीघ्रतो नधी तें
 मागम, पशु जेवो जइ

યદ્વક્ત્રં મુહુરીક્ષસે — વીજાના મોઢા તરફ
વારેવારે જોવું એ દૈન્યનું લક્ષણ છે.

ચાદુ — છુશામત

પ્રત્યાશયા — પૈસા વગેરે મઢશે એવી આશા કે
લાલચથી.

કવિ અહીં અન્યોક્તિ દ્વારા સાધુચરિત માણસના
ગુણોનું વર્ણન કરે છે.

સરસફલ...શાખાઃ — અપ્રવચના પ્રાથમિક
જહરિયાતો પૂરી પાડનારી તરુશાખાઓ

વીક્ષ્યન્તે યન્મુખાનિ — સરસાઓ : યદ વપ્રં
મુહુરીક્ષમે શ્લોક ૮૫.

પ્રસભમપગતપ્રશ્રયાણામ્ — સાવ વિનયશૂન્ય થયેલા

દુઃખોપાત્તાલ્પ.....મૂલતાનિ — ‘મુપ્તાનિ’નું
વિશેષણ છે દુઃખેન અત્યન્તકષ્ટેન ઉપાત્તં સંરાદિતં
તદલ્પમપિ યદ્વિત્તં ધનં તેન યો સ્મયો ગર્ભઃ સ એવ પતનો
વાતઃ તદ્વશાન્ નર્તિતાઃ ચલિતાઃ મૂલતાઃ દેવો તાનિ
(મુપ્તાનિ) ।

સરસાઓ : ગંગાતરંગદિમસીકર ૬. શ્લોક ૪૬

મળૌ વા લોષ્ટે વા — સરલાવોઃ સમલોષ્ટાદમકાશ્વનઃ ।

છૈણમ્ — છીઓનો સમૂહ

છૈણના ત્રણ અર્થ થાય છે. ૧. છીઓનો સમૂહ,

૨. છીપણું, ૩. છીઓને વશવર્તી.

સમદૃશઃ — સમા સમાના દૃક્ यस્ય સઃ સમદૃગ્ ।

તસ્ય ।

પુણ્યારણ્યે — તપોવને

૯૦

ઉપિત્થા — રહીને

સ્વયમ્ — પોતાની મેળે

અતુલપરિતાપાય — આ ચતુર્થીનું પદ પરિણામ
બતાવે છે. *પરિતાપં દાતુમ્ ।

વિપયોનો વિયોગ અનિવાર્ય જ છે, તો તેમનો ત્યાગ
કરવાનું શ્રેય આપણે જ કેમ ન લેવું? એમ કરતાં
પામરતામાંથી તેમ જ અનેક વિટંબણામાંથી થતી જવાય છે,
અને અપાર શાંતિનું મુક્ત મળે છે.

શમસુખમનન્તમ્ — અપાર શાન્તિનું મુક્ત.

યચ્ચ કામમુક્ષં લોકે યચ્ચ દિધ્યં મહામુક્તમ્ ।

તેમ જ ગીતામાં

તૃષ્ણાશમમુક્તસ્યૈતં નાર્હતઃ પોદ્દર્શી કલ્યામ્ ॥

વિહાય કામાન્ યઃ સર્તાન્ પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંબારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

તથાપિ — તોપણ. અહીં ‘તસ્માદિ’ (તેથી)ના અર્થમાં લેવું ઘટે.

સમસ્ત જગત કર્માર્થીન છે; તેથી ઢાઢ્યા માણસે વિચાર કરીને કામ કરવું ઘટે.

મુક્તસ્ય દુઃખસ્ય ન કોઽપિ દાતા, પરો દદાતીતિ કુયુદ્ધિરેવા ।
અહં કરોમીતિ વૃથાભિમાનઃ સ્વકર્મસૂત્રપ્રથિતો હિ લોકઃ ॥

— યોગવાસિષ્ઠ

હતવિધિ — હત - ટુટ, મૂઝો. ‘દાધ’ પણ આ અર્થમાં વપરાય છે.

વિધિઃ — વિધિ (નસીબ), વ્રહ્મદેવ

પ્રતિનિયત — કોઈ પણ કાર્યનું ચોક્કસ એવું કોઈ એક ફ઼લ આપવાની શક્તિ ધરાવનારો (મમે તેવું ફ઼લ આપવાની અશક્તિ આમાં ધ્વનિત છે).

ન હિ કર્માણિ ક્ષીયન્તે । — મહાભારત

ફ઼લં કર્માયત્તમ્ — વાગે તેવું લળે, એ ન્યાયથી ફ઼લ કર્માર્થીન છે.

ન ચેભ્યઃ પ્રભયતિ — જેમના આગ઼લ એનું કશું ચાલતું નથી.

કર્મનો ઝટલ નિયમ અહીં બતાવ્યો છે

યયા ધેનુસદૃષ્ટેષુ વસો વિન્દતિ માતરમ્ ।

તયા પૂર્વકૃતં કર્મ કર્તારમનુગચ્છતિ ॥

કુલાલવત્ નિયમિતઃ—કુંભારની જેમ (બ્રહ્માંડરૂપી વાસણની ઁંદર) 'અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં નિમાયેલો, રચાયેલો—રચાયો, રોકવામાં આવ્યો.

ગહન—અરણ્ય, ગ્રાસદાયક

રુદ્રઃ — રોદયતિ (અસુરાન્) इति रुद्रः ।

કપાલપાણિપુટકે — કપાલે ચ પાણિપુટકે ચ ।

સ્વયં મહેશઃ, શ્વશુરો નગેશઃ, સુતો ગણેશઃ, સસ્રા ધનેશઃ ।

તથાપિ ભિક્ષાટનમેવ શમ્ભોઃ ; વલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ॥

સૂર્યો ભ્રામ્યતિ — સરતિ આકાશે इति सूर्यः ।

સુવતિ કર્મણિ લોકં પ્રેરયતિ इति वा । પહેલી ત્રણ લીટીથી અહીં વાક્યરચના જુરી પડે છે. અને 'પ્રક્રમભંગ' કહે છે

કર્મનો કાયદો કોઈ પણ ઉધાપી શકતું નથી. વધાને એને તાબે થવું જ પડે છે. ઋત (The Immutable Law) અથવા વ્રદ્ધ વિષે ઉપનિષદમાં વર્ણન કર્યું છે:

ભયાદત્યામિસ્તપતિ ભયાત્તપતિ સૂર્યઃ ।

ભયાદિન્દ્રશ્વામિશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પશ્ચમઃ ॥

દશાવતાર — મત્સ્યકૂર્મો વરાહધનરસિંહાથ-વામનઃ ।

રામો રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ બુદ્ધઃ કલ્કી ચ તે દશ ॥

'પૃથ્વી ઉપર તારે દસ વાર જન્મ લેવો પડશે' એવી દુર્વાસા ઋષિએ શાપ આપ્યાથી વિષ્ણુને દસ અવતાર લેવા પડ્યા. (કલ્કી અવતાર તો શાકી છે.)

ઠહાપ — ઠપકો, નિંદા, ગાલ

કથમપિ — મહા મુસીબતે, જેમ તેમ કરીને.

ચિત્તસ્તમ્ભઃ કૃતઃ — મનની લાગણીઓ દવાવી
દીધી

મોઘાશા — જેની ઇચ્છા અથવા મનોરથ નિષ્ફળ
ગયા છે તે. આશામાં સપટાણ્લો માણસ ગમે તેવી વિટંબણાઓ
સહન કરવા તૈયાર થાય છે.

તે ધમ્યાઃ પુણ્યભાજસ્તે તૈસ્તીર્ણેઃ ક્લેશસાગરઃ ।

જગત્સંમોહજનની ચૈરાશાઽઽશીવિપા જિતા ॥

આશીવિપા — નાગળ

ધિધુરા — વિગતા ધૂઃકાર્યભારો યસ્યાઃ સા ।

(સાધનામાવને લીધે) જેને કશું કામ નથી એવી;
મૂંઝવણ કે દુઃખને લીધે વિપણ થયેલી વિચારી.

નિરઘ્રધિધુર — અગ્ર ન હોવાથી વિહ્વલ કે વિપણ
થનેલી

મેદિની — મેહ - ધર. એવી જ રીતે ગૃહ ઉપરથી
ગૃહિણી શબ્દ થાય છે.

યાચ્છામઙ્ગ — યાચનાભંગ થવાના ભયથી ગદ્ગદ
વાણીએ તૂટતા અને પડતા અક્ષરે

कोदेहीति वदेत् — सरखावोः

देहीति वचनं श्रुत्वा देहस्थाः पञ्च देवताः ।

मुखान्निर्गत्य गच्छन्ति ह्री-श्री-धी-धृति-कीर्तयः ॥

तीक्ष्णधारेण खड्गेन वरं जिह्वा द्विधा कृता ।

न तु मानं परित्यज्य देहि देहीति भाषणम् ॥ — प्रसन्नरत्नावलि

९६

क्षान्तं (किन्तु) न क्षमया — 'अशक्तिमान् भवेत् साधुः' पण एवी नीति स्वीकारी दरगुजर कर्तु.

त्यक्तं (नाम किन्तु) न संतोषतः — सुखोऽपि त्याग कर्षो ह्यारे तेमनो त्याग थयो; पोते समाधानपूर्वक सुखोनो त्याग न कर्षो.

नियमितप्राणैः — प्राणोने रोकने, जाणे प्राणायाम करीने.

श्रद्धा के भावशुद्धि विना करेलां क्षमा, त्याग, तप के ध्यानमांषी इच्छित फळनी अपेक्षा राखवी कृपा छे. हेतु तेहुं फळ.

९७

उपभोगवन्ति — उपभोगो आपनारा — मेळववामां साधनभूत

न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययः — भविष्यकाळमां मळवा विषे खातरी पण नथी एवा

વાઙ્માત્રપરિગ્રહાણિ — પક્ત વાસનામાં —
કરપનામાં - જ પકડી રાખેલા, મનમાં જ રમનારા

વિવેક એટલે જ આત્માનાત્મવસ્તુવિચાર; એ હોય
તો તેનું આ પરિણામ અનિવાર્ય જ હોય.

૯૮

શિરઃશેષઃ — શિરઃ એવ શેષઃ ચસ્ય સઃ (રાહુઃ) ।

સમુદ્રમંથન વચ્ચે રાહુકેતુએ અમૃત ચાહ્યું. તે ગચ્છા
નીચે ઊતરી જાય તે પહેલાં જ દેવોએ તેમનું ઢોકું ડાઘી
દીધું. તેથી ગ્રહણ વચ્ચે સૂર્ય તથા ચંદ્રનો તેઓ ગ્રાસ કરે
છે - ચલકે તેમના ગચ્છી જવાને પરિણામે જ ગ્રહણો થાય
છે. પણ થોડા વચ્ચે પછી તેઓ તેમને છોડી દે છે એવી
પૌરાણિક માન્યતા છે. એમ કશુને પણ છોડી દેવામાં કવિ
રાહુની મોટાઈ વતાવે છે.

૯૯

મિથ્યા વદન્ શિચસે — સાધુ હોવાનું અભિમાન
તું રાહીને કથા કટ વેટે છે.

પારકાનું દુઃખ દૂર કરે તે (પરદુઃખભંજન) જ સત્પુરુષ
નામને લાયક ગણાય

પૃથુ — વિશાળ, વિસ્તીર્ણ. આ શબ્દ ઉપરથી જ પૃથ્વી શબ્દ બન્યો છે.

કૂર્મઃ — વિષ્ણુએ કૂર્માવતાર લઈ પૃથ્વીને પોતાની પીઠ ઉપર ઝંબકી હતી.

ધ્રુવ — ઉત્તાનપાદ રાજાનો પુત્ર ધ્રુવ તપને પ્રભાવે તારામંડળના મધ્યમાં સ્થાન પામ્યો. આશું જ્યોતિર્મંડલ (તેજસ્વિચક્રમ્) તેની આસપાસ ફરતું આપણે જોઈએ છીએ.

સંજાતવ્યર્થપક્ષાઃ — (૧) સંજાતાઃ ચ તે વ્યર્થાઃ સંજાત-વ્યર્થાઃ । તેષાં પક્ષો યેષાં તે । જેમનો જન્મ નિર્રથક છે એવાના પક્ષમાં મળેલા; (૨) વ્યર્થો પક્ષો સ્વાર્થેપરમાર્થ-લક્ષણો ઇહપરલોકલક્ષણો વા યેષાં તે વ્યર્થપક્ષાઃ । સંજાતાથ તે વ્યર્થપક્ષાથ । ઇહલૌકિક તેમ જ પારલૌકિક યેમાંથી એકેય હિત જેમણે સંપાદન કર્યું નથી એવા; (૩) સંજાતાથ તે વ્યર્થાથ પક્ષાઃ યેષાં તે । જેમને પાંચો છે પણ તે નકામી જેવી છે, એવાં (ઉદુંબરના ફળમાંનાં મગતરાં.)

ઉદુંબરમશક શબ્દ ‘કૂપમણ્ડક’ની જેમ જ સંકુચિતપણું બતાવે છે.

નોપરિણત્ ન ચાધઃ — ન ઉપર ન નીચે; કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નહિ. ધોવીનો કૂતરો ન ઘરનો ન ઘાટનો.

વિરસાયાસ :— રસહીન કે નિષ્ફલ પ્રયત્ન

દુરધ્યવસાય — દુરાપદ, મૂર્ખાઈભરેલો ધંધો

વ્યપેતનિજક્રમાઃ — (૧) પોતે સ્થિર રહીને પૃથ્વીને
આધાર આપવાનું જેમણે છોડ્યું છે. (૨) પોતાની મર્યાદા
જેમણે ઓળંગી છે એવા.

કુલશિરારિણઃ — કુલપર્વતો સાત ગણાય છે :

મહેન્દ્રો, મલ્લયઃ, સપ્તઃ, શુક્તિમાન, ઋદ્રપર્વતઃ ।

વિંધ્યથ, પારિયાત્રથ, સસૈતે કુન્દપર્વતાઃ ॥

સામાન્યપણે પર્વતો તથા સમુદ્રો પોતાની મર્યાદા
ઓળંગતા નથી, પણ કલ્પના અંત વસતે તેઓ પણ ચલિત
થાય છે. પણ મહાન વ્યક્તિઓ આવે વસતે પણ ધીરજ
કે હિંમત હારતી નથી. સારાઓ :

દર્શિતમયંઽપિ ધાતરિ પૈર્યધ્વમો મયેન્ન ધીરાણામ્ ।

સેમ જ : — ઉદયતિ યદિ ભાનુઃ પશ્ચિમે દિગ્વિભાગે

વિકસ્યતિ યદિ પદ્મ પર્વતાનાં શિશ્યામે ।

પ્રવલતિ યદિ મેદઃ, સીતનો યાતિ વહિ

ન ચલતિ રાત્રિ વાક્ય મચ્ચનાનાં કદાચિન્ ॥

મનઃ શંકરં પ્રપન્નમ અન્યિષ્છતિ, એ મુખ્ય
વાક્ય છે. શાકીનાં સ્વાર્થે પદો મનનાં વિશેષનો છે.

ચાપલ — ચંચળતા, અસ્થિરતા

વિકલ્પયિસ્તર — ઠંકાડુશંકાઓનો વિસ્તાર

વિતીર્ણે સર્વસ્યે — સર્વસ્વ આપી દઈને

વિગુણપરિણામાઃ વિધિગતીઃ — વિચિત્ર કે
દુઃખદ પરિણામવાળી વિધિની ઘટનાઓ; દૈવદુર્વિલસિતાની.

ત્રિયામા — ત્રણ પ્રહરવાળી-રાત્રિ

પુણ્યારણ્ય — પવિત્ર વન, તપોવન

‘વિરસપરિણામાઃ’ પાઠમાં વિરસ એટલે દુઃખપૂર્ણ.
ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકેન અમૃતત્ત્વમાનશુઃ ।

— બૃહદારણ્યકોપનિષદ્

કિમ્ — કિં કાર્યમ્, કિં પ્રયોજનમ્, કોઽર્થઃ । તેનો
શો ઉપયોગ? આ અર્થમાં આ વધા શબ્દો તૃતીયા સાથે
વપરાય છે.

કિં વેદૈઃ* — સરસ્વાતોઃ

નાનુધ્યાયાદ્ વહૂન્ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ।

— બૃહદારણ્યકોપનિષદ્

સ્વર્ગગ્રામકુટીનિવાસફલદ્ — વેદ, સ્મૃતિ
વગેરેથી મળતા ફળમાં કશો દમ નથી, એ બતાવવા ગ્રામ
અને કુટી શબ્દોનો ઉપયોગ કરી સ્વર્ગનિવાસની તુચ્છતા
કવિએ બતાવી છે.

કર્મક્રિયાચિત્રમઃ — યજ્ઞયાગ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓનો
વિલાસ-પસારો.

સમીભૂતા — અસમા સમા સંપન્ના સમીભૂતા ।
સમત્વને પામી. (અભૂત તદ્ભાવે ચ્વિઃ ।)

૧૦૭

‘તૈરેવ ચાયં ભવઃ’ પછી ‘રચિતઃ’ અધ્યાહૂત છે.
કસ્ય કૃતે — કયા ભોગ માટે, શા માટે ?

કૃતમ્ — બસ કરો. અલમ્ પણ એ જ અર્થમાં તૃતીયા
સાથે જ વપરાય છે.

આશાપાશ...વિશદમ્ — અગણિત આશાઓની
શાન્તિ થવાથી સ્વચ્છ-વિશુદ્ધ-બનેલું

કામોચ્છિત્તિવશે — કામસ્ય ઉચ્છિત્ત્યા વશમ્;
તસ્મિન્ । કામનાઓનો-વાસનાઓનો-નાશ થવાથી હવે
પોતાના વશમાં આવેલું — પ્રાપ્ત થયેલું. ઉચ્છિત્તિ —
ઉચ્છેદ, સમૂલ નાશ.

સ્વધામનિ — પોતાને સ્થાને-આત્મામાં
પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણત્સ્વયંભૂઃ તસ્માત્પરાઙ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।
કશ્ચિદ્વીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈકત્ આતૃત્તચક્ષુરમૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥
— કઠોપનિષદ

૧૦૮

સુકૃત — પુણ્યકર્મ

ઉદ્ગ્રેક — ઉત્કર્ષ, ઉત્કટતા, વિકાસ.

અપાસ્ત — દૂર કરાયેલું

મોહમહિમા — એળગાવિતચાત્મકઃ મોહઃ તસ્ય-
મહિમા । એળગા ગ્રણ છે : પુત્રૈયળા, વિસૈયળા, લોકૈયળા.

યુષ્મત્સંગ...મોહમહિમા — યુષ્માકં સંગસ્ય વગેન
ઉપગ્રાતં યત્ સુકૃતં તસ્ય ઉદ્રેકેળ ઉત્કર્ષેળ સ્ફુરત્ નિર્મલં
ચ યદ્ જ્ઞાનં તેન અપાસ્તઃ દૂરીકૃતઃ સમસ્તઃ મોહસ્ય મહિમા
યસ્ય તથાભૂતઃ (અહમ્) ।

અન્ત્યઃ — છેવટની (વિદાયની સલામ), કારણ હવે
પરબ્રહ્મા લીન થાય છે.

કુટુંબીજન જેવા પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ
એ પાંચ મહાભૂતોળ, દેહ આપ્યો અને ટકાવ્યો. તે દેહથી
પુણ્યકર્મ કર્યું, જેથી જ્ઞાન મળ્યું અને પરિણામે મુક્તિ મળી.
તે માટે તે ભૂતોનો કવિ ઉપકાર માને છે અને દુનિયાની
વિદાય લે છે.

૧૦૯

મનુષ્યાવો આ જ કવિનો શ્લોક ‘મહી રમ્યા શય્યા ઇ’

સૃષ્ટિઃ — આર્ચવિકા

સ્ત્ય — આનંદ આપવા માટે, મનોવિનોદ માટે.

વાશ્વતાન્વ-વિનોદાર્પમ્ ।

મેશઞ્જનિઃ — મેશયઃ મજનિઃ । ચતુર્થો તપુસ્વ ।

યિષાદ્રુના — અજ્ઞાન-વ્રતમ્નાનિ ઞ્જાનિ યસ્યા ના ।

યિષા એ અજ્ઞાના ।

कुशलं चरितम् — कल्याणकारक कर्म-व्यवहार-परिणाम.

विपाकः पुण्यानां — पुण्य कर्मेणा परिणामनो विचार करतां मने डर लागे છે.

चिरपरिगृहाता : — घणा लांबा वखतधी संग्रह करेला-मेगा थंयेला — सेवायेला.

महान्तो जायन्ते — मोटा धाय છે, વધે જ जाय છે

न जातु कामः कामानाम् उपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ —मनु

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાત્.

‘નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ।’ —મુણ્ડકોપનિષદ

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીર્ણં પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ । —ગીતા

गतागतम् — गतं च आगत च गतागतम्-आवजा

दृष्ट्वा — गीतामां ‘जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानु-दर्शनम्’ ने ज्ञाननुं लक्षण गणाव्यु છે. જેને જન્મજરાવ્યાધિ આદિથી ત્રાસ કે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી તે જહ જ કહેવાય.

उन्मत्तभूतम् — उन्मत्त इव इति उन्मत्तभूतम् ।

(सुसुप् समाग ।) सरखादो : भारभूत

કામરસિકઃ — કામેયુ રસિકઃ । ભોગોમા આનન્દ
લેનાર — રાચનાર, ભોગોની લહેજત માણનાર

ઘટ્ટીમણ્ડિતતનુઃ — (ઘડપણને લીધે) નરચલીથી
યુક્ત દેહવાળો

યમધાની — યમની નગરી. ધાની - સ્થાન.
સરસ્તાવો : રાત્રધાની, મસીધાની, ડ

જઘનિકા — નાટકનો પડદો. યવન લોકો
પામેથી આપણે લીધો હશે તેથી પડદાનું જઘનિકા નામ
પડ્યું લાગે છે.

વાન્ય. તાઠ્ઠ્ય ઇત્યાદિ અવસ્થાઓ એ જ જિંદગીની
નાટકના જુદા જુદા અંકો છે. તે પૂરા કર્યા પછી સંસારની રંગ-
ભૂમિ ઉપર માગ મજવતો નર (માણસ) છેવટે મરણના
પડદાની પાછળ સદાને માટે જાય છે.

આંગ્લ કવિ ડેક્સપિયર જિંદગીની સાત અવસ્થાઓ
(જિંદગીરૂપ નાટકના સાત અંક) ગણાવે છે:

All the world's a stage,
And all the men and women merely players;
They have their exits and their entrances;
And one man in his time plays many parts,
His acts being seven ages.

— 'As You Like It'

આ શ્લોકમાં મુખ્ય વાક્ય આ છે:

વિધિઃ મનઃ પિણ્ડીકૃત્ય ભ્રમયતિ ।

જેમ કોઈ કસાયેલો કુંભાર માટીના પિંડાને એટલે કે ગોળાને ચાક ઉપર ફેરવી તેના જુદા જુદા આકાર ઘડે છે, તેવી રીતે વિધિ (દેવ, બ્રહ્મા) માણસના મનને ચિન્તાના ચાક ઉપર ફેરવે છે. પણ તે કયા ઘાટ ઘડવા માગે છે તે આપણા જાણ્યામાં આવતું નથી.

વિપદ્વણ્ડ...ચલે — વિપદઃ એવ દંડાઃ તેષાં વ્રાતસ્ય પ્રપાતપરંપરાયાઃ પરિચયેન ચલતીતિ વિપદ્વણ્ડ...ચલમ્ । તસ્મિન્ । પરિચય — સ્પર્શ, તાડન.

માને મ્લાયતિ इत्यादि પહેલી કે લીટીમાં બધી ‘મતિ સક્તમી’ની રચનાઓ છે.

જહ્નુકન્યા — ગંગા નદી, જાહ્નવી

ભગીરથના પ્રયત્નથી સ્વર્ગમાંથી ઊતર્યા પછી ગંગા જહ્નુ રાજાની યજ્ઞભૂમિ ઉપરથી વહેવા લાગી; તેથી તેનો યજ્ઞ જલ્મય થઈ ગયો. પરિણામે જહ્નુ ચિડાઈ ગયો અને ગંગાને પી ગયો. પછી દેવોની, ઋષિઓની તથા સ્વાસ કરીને ભગીરથની પ્રાર્થનાથી તેને પોતાના કાનવાટે ગંગાને બહાર કાઢી. તેથી ગંગા જહ્નુની કન્યા મનાય છે.

જહોઃ કન્યાં સગરતનયસ્વર્ગસોપાનપંક્તિમ્ । — મૈષદૂત

इयं जठरपिठरी विडंबनं करोति आ मुख्य वाक्य છે. વાકીનાં બધા પદો 'જઠરપિઠરી'નાં વિશેષણો છે. માણસના સ્વમાન, ઔદાર્ય इत्यादि ગુણો તથા વ્રીહો કે શરમ એ બધાનો એકી સાથે આ જઠરપિઠરી (પેટનો સ્વાહો) નાશ કરે છે. પેટનો ટાકડો પૂરવા માટે માણસને અનેક વિટંબનાઓ મહન કરવી પડે છે.

अभिमत...पटीयमी — પ્રિય એવા સ્વમાનની પ્રધિને-ભાવનાને-ભિન્ન કરનાર, છેદી નાસનાર.

गुरुतर...चन्द्रिका — અનેક ઉદાત્ત ગુણોનો સમૂહ એ જ કોઈ મૂર્ચવિકાસી કમલ — તેને મંકોચાવનાર ઉગ્ગવલ ચાંદની

विपुल.. कुठारिका — ઉત્કટ શરમની લાગણી કે વ્રીહા એ જ કોઈ વેલો — તેને કાપનાર કુદ્દાસી.
सरखावो : जठरपिठरवर्ती वह्निनिर्धीकरोति ।

एक ज वस्तु भिन्न भिन्न प्रकृतिवाला माणસોની વાવતમાં આવે વિરોધી પરિણામ ઉપજાવે છે. One man's meat is another man's poison.

द्विरदः — द्वौ रदौ दन्तौ यम्य सः । हाथी
स्वर — कृष्ण

બઢવાન માણસ જ પોતાના વિકારોને કાચૂમાં રાખી શકે છે. અશયતઃ દુર્જનઃ ।

૧૧૮

કૂતરાના આવેહૂબ વર્ણન દ્વારા અહીં કવિએ માણસની પામર વિકારવશતા ઉપર ભારે કટાક્ષ કર્યો છે. છેલ્લી લીટીનો પૂર્વાર્ધ તો કહેવત જેવો થઈ ગયો છે.

પૂયક્લિન્નઃ — પશુથી खरડાયેલો

પિઠરકકપાલાર્પિતગલઃ — જેના ગળામાં હાડલીનો કાંઠલો ભરાઈ ગયા છે એવો

૧૧૯

ન લુનન્તિ — કાપતા નથી, ઘાયલ કરતા નથી.

કૃશાન્નુઃ — (કૃશ્યતિ—નાશ કરીને ઘટાડે છે તે) અગ્નિ.

કામ ક્રોધ અને લોભને જીતે તે ત્રણે લોકને જીતે.

ત્રિવિધં નરકમ્થેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥

— ગીતા ૧૬-૨૧

ટિપ્પણ સૂક્તિમુદ્રા

પૃ. ૫૬. સુકવિતા યદ્યસ્તિ* — અમ્વાદ લેવા માટે સરસ કવિતા હોય તો તર્ના આગલ રાજ્યમુલ પળ તુચ્છ છે. અથવા એવો પળ અર્થ કરાય : ‘સરસ કવિતા લખીને, મમાજનું હૃદય ગીતીને જો લોકોગ્નિ કરી શકાતી હોય તો એને વદલે રાજમતા દ્વારા સમાજને કાઢૂમાં રાહી સમાજને મુધારવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો ?’

ઘીઢા એટલે ‘હીન કર્મ કેમ કરાય ?’ એ જાતની સદ્સૂતિને જન્મ ડેનારી લગ્ના કે શરમ.

જ્ઞાતિધેત્* — મર્તૃહરિના જમાનામા પળ ન્યાન-જાતના ઘપડાઈ સમાજ દુર્દગાએ પહોચ્યો હશે. એટલે જ એ કહે છે કે જાતિ (ના ઘપડા) હોય તો ધીજા દાવાનગની જરૂર હી ?

સત્યં ચેત્* — પ્રમાણિકપણે સત્યનુ પાલન કરવા જતાં માગસ એટલા તો તવાઈ જાય છે કે આત્મશુદ્ધિ માટે ધીજા તપની જરૂર જ નથી.

કલ્પં સ્થિતં — માગમનું ગતિ કયું જેટલુ ટકે તોય તેથી શું ? માત્ર લાંબા જીવનથી ધેયની પ્રાપ્તિ થોડી જ થાય છે. ‘વાકંડિં જીવતિ ત્રિગય ચલિ ન મુક્ત’ ।

પૃ. ૫૭. પ્રસ્તં ન કિં° — એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેને માથે થીજી કોઈ વસ્તુનો ભય નથી? દરેક વસ્તુને જાણે નાશનાર કંઈક ને કંઈક ઉપદ્રવ હોય જ છે.

સમયચ્યુતિઃ — વચ્ચતનો વગાડ, તકને જવા દેવી તે. ચ્યુતિઃ અતિવાહનમ્ — પસાર થવા દેવું.

આજ્ઞાફલમ્ — આજ્ઞા ફલમ્ યસ્ય । હુકમ કરી શકવો—તેનું પાલન કરાવી શકવું—એ જેનું ફલ છે તે; હુકમનું પાલન કરાવવાનું સામર્થ્ય.

પૃ. ૫૮. શાન્તં ભાવમુપૈહિ — ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કર, ચિત્તને સ્થિર રાખ

અપણ્ડિતાનામ્ — પણ્ડા બુદ્ધિઃ અસ્ય સંજાતા અસૌ પણ્ડિતઃ । ન પણ્ડિતાઃ ઇતિ અપણ્ડિતાઃ મૂર્ખાઃ । તેષામ્ ।

પૃ. ૫૯. વિવેકઞ્ચટ્ટાનામ્° — માણસે વિવેક ફગાવી લીધો કે તેનું અનેક રીતે પતન થવાનું વિનિષાતઃ — મહાપતન, સર્વનાશ

ગંગા સ્વર્ગમાંથી ડાકરના માથા પર પડી, ત્યાંથી હિમાલયના શિખર ઉપર, ત્યાંથી વઢી ધરતીની સપાટી ઉપર, એમ કરતી કરતી સૌ મુલધી સાગરમાં પડે છે. એમ ગંગાના વિવેકઞ્ચટ્ટ કે સ્થાનત્રય થવાથી અધઃપાત થવાની ઘટના વર્ણવીને કવિ ઉપર જણાવેલો નિયમ તારવે છે.

મોક્તું ન મોક્તું ક્ષમાઃ — વિષયાન્ મોક્તું — સામાન્યપણે માણસ એવી દુવિધામાં કે દુઃસ્થિતિમાં હોય છે કે તેથી તે વિષયોનો ઉપભોગ લઈ શકતો નથી તેમજ તેનો સદંતર ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી.

દૌર્મન્ય્યાન્નૃપતિ° — ‘દુર્મન્ય્રી રાજ્યનાશાય’ ।
 દૌર્મન્ય — સ્વાત્ત્વ કે દુષ્ટ મંત્રી હોવાપણું, વદસલાહ.

પૃ. ૬૦. કૃતાન્તઃ — કૃતં અન્તયતિ ઇતિ, કૃતઃ અન્તઃ યન વા । અન્ત લાવનાર, નાશ કરનાર.

અક્ષમી — ક્ષમા ન વિશતે અસ્ય । ક્ષમા ન કરનાર.

પૃ. ૬૧ શાસ્ત્રે વાદભયમ્ — શાસ્ત્રની વાચ્યતામાં પક્ષાપક્ષીનો ને વાદનો ભય હોય છે. વાદભયમ્ ને ટેકાણે ‘વાદિભયમ્’ પાઠ પણ છે.

અસ્થૈર્યેણ° — સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિને માથે અસ્થિરતા કે નશ્વરતાની આપત્તિ હોય જ છે.

વથમક્ષો° — કેતું વિચિત્ર કે મોહને લીધે અમને હારમ પણ નથી આવતી !

પૃ૦ ૬૨. તત્ત્વમસ્વત્ત્વ° — ‘શબ્દ્યા ભૂમિતલમ્’ । ધરતીની મપાટી એ જ એક વિસ્તીર્ણ પથારી છે.

સન્તો યનાન્ત° — આ વધો સંસારનો પસારો નશ્વર કે ક્ષણજીવી છે એમ ઓઝસીને ઢાહ્યા માણસોએ યનનો જ આધ્રય લીધો છે.

उपधानम् — उपधीयते शिर. अत्र इति । उशीकुं

आयुः कल्लोल° — जीवित मोजाना जेहुं .चंचल
छे. सरस्वातो : तुलितबिसिनी पत्रपयसाम् । तथा
' नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ' ।

बहुतृणम्° — विश्व तरफ सदाय घासनी जेम जोडु.
ईपदसमाप्त तृणं बहुतृणम् तृणकल्पम् । लगभग घासना
जेहुं

संत्यज निजां° — जलतरंगना जेवी पोतानी अस्थिर
अवस्था के मनोदशानो त्याग कर.

मौक्तिकाञ्जलि

पृ. ६६. मनस्वी — प्रशस्तं मनः अस्ति अस्य
इति मनस्विन् । उदार, धीर, श्रेष्ठ चित्तवाळो. गुजरातीमां
सामान्यतः ' स्वच्छंदी ', ' तरंगी 'ना अर्थमां ज वपराय छे.

प्रतीकारो व्याधेः° — जे केवल रोगनुं निवारण
छे ते ज जाणे मुख छे एवो अवळो ह्याल माणस बांधे
छे. तत्त्वतः मुख छे के नहि अने होय तो ते शामां छे
ते जोवानी तस्दी ते लेतो नथी.

नीचस्य गोचर° — नीच माणसना दृष्टिपथमा,
सकंजामां सपढायेला कया माणसने मुख मळी शके वाह ? नीच

રાજાના ક્ષેત્રમાં રહીને કોને મુલ મળી શકે ? ગોચર—
(ગો : ઇન્દ્રિય; ચર : ચાલવું, ફરવું.) ઇન્દ્રિયો જ્યાં
મુઘી-જ્યાં-જઈ અથવા પહોંચી શકે તે ક્ષેત્ર.

પરિગ્રહ — સ્વીકારેલી વસ્તુ, વઢગાડ.

પૃ૦ ૬૬. પપ્પં નૈવ* — વસંત ઋતુ વેસતાં તમામ
વનસ્પતિ પલ્લવિત થાય છે પણ કેરડાના કાઢને પાંદડાં
નથી આવતાં તેમાં કંઈ વ્યત ઋતુનો દોષ છે શું ?
વિધિએ કપાળે લલ્લ્યું હોય તે કોણ મૂંસી શકે ?

કરીર — કેરડાનું કાઢ.

વિષ્ટતદ્વારા : — વિષ્ટંત દ્વાર યાન્યઃ તાઃ । જેમને
માટે ઘારણા છોલેલાં જ છે એવી (એવી રીતે.)

પ્રાણિ સારં : — પ્રાણીરૂપ સોગટાં વડે.

કાલ કાલી સાથે સોગટાંની રમત રમે છે એવી
પૌરાણિક માન્યતા છે. પ્રાણીઓ એ જ તે સોગટા છે એમ
અહીં કહ્યું છે. કવિ નરસિંહરાવે પોતાના કાવ્યમાં જરા
મિત્ર — કાલી માણસ સાથે રમત રમે છે એવી —
કલ્પના કરેલી છે :

મોહ્યી નિજ માનિયો

સોગટાં જે આપણે,

શક્તિ તે મન ધારિયા

હા ! છે હમી વીજી ક્ષણે ।

— સ્મરણસહિતા

સુસ્થિતમ્ — સારી રીતે સ્થિર થયેલું, અપાય-
વિહીન, અવિનાશી.

દગ્ધજઠરસ્યાર્થ — વઢ્યા પેટને खातर.

અવસ્થા વસ્તુનિ* — કોઈ વસ્તુ મહત્વની, કીમતી
છે કે નજીવી છે તે માણસની ગરજ અથવા અવસ્થા ઉપર કે
પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ પણ ચીજ વસ્તુતઃ જ
નજીવી કે મહત્વની હોતી નથી. એનું મહત્વ કે
તુચ્છતા સાપેક્ષ હોય છે.

પૃ૦ ૬૭. તનૂનપાત્ — તનું ન પાતયતિ જાઠર-
રૂપેણ શરીરં ધારયતિ, તનૂનપં ઘૃતં અત્તિ ઇતિ વા
તનૂનપાત્ અગ્નિઃ । અગ્નિ જઠરમા રહીને खाધેલું અન્ન
પચાવે છે અને શરીરને પડવા ઢેતો નથી તેથી શરીરને ન
પડવા દેનાર કહેવાય. અગ્નિમાં ધી હોમાય છે એ
પ્રસિદ્ધ જ છે.

સાઘે નાન્યત્* — ઢાઢ્યા માણસ માટે આ
દુનિયામાં તપ સિનાય યીજી કોઈ કાર્યાળકારક વસ્તુ
નથી.

પૃ૦ ૬૮. સર્વે વસ્તુ* — (ચીજી) વધી જ વસ્તુઓને
માપે મય જણમે છે. કેવલ વૈરાગ્ય જ એક એવી વસ્તુ
છે કે જેને કશાનો ઢર નથી.

ઉપશાન્ત્યૈકમનસામ્ — ઉપશાન્તિ કે વૈરાગ્યમાં
જ જેમનું ચિત્ત ચોડેલું છે તેવાઓને માટે.

चेतःसद्गतिः — ज्ञानનો રીપ એવા જે શંકર તે
ચોગીઓના અંતઃકરણરૂપ ઘરમાં વિરાજે છે-પ્રકાશે છે.

કલાશેષચન્દ્રઃ — કૃષ્ણપદ્મમાં અગ્નિ, સૂર્ય, વિષ્ણુદેવ
ઇત્યાદિ દેવો તથા પિતરો ચન્દ્રના અમૃતનું વારાફરતી પાન કરે
છે અને તેથી તેની કલ્પાઓ ક્ષીણ થાય છે એ માન્યતાનો
અહીં ઉલ્લેખ છે.

પારકાને કાજે કરેલા દાન કે ચંદ્રને લીધે ક્ષીણતા
આવે તો પણ તે શોભાસ્પદ જ છે. સરસાનો આશ્વા
શ્લોક માટે:

સ્થાને ભવાનેકનરાધિપઃ સન્ અકિચ્ચનત્વ મલ્લજં વ્યનક્ષિ ।
પર્યાયપીતસ્ય સુરૈર્હિમાશોઃ કલાશ્રયઃ શ્લાઘ્યતરો હિ વૃદ્ધેઃ ॥

— રઘુવંશ

તથા

ધર્માર્થે ક્ષીણકોશસ્ય ક્ષીણત્વમપિ શોભત ।
સુરૈઃ પીતાવશેષસ્ય કૃષ્ણપક્ષે વિધોરિવ ॥ — કામન્દક

શ્યાનપુલ્હિનાઃ — શ્યાનાનિ પુલ્હિનાનિ યાસા તા
જેના પટ સુકાઈ ગયા છે એવી.

કૂપે પશ્ય — જુઓ, ઘડો કૂવામાંથી તેમ જ સાગર-
માંથી સરસું જ પાળી લઈ શકે છે.

તદ્ધીરો ભવ — તેથી ધીરજ રાસ, પૈસાદાર લોકો
આગળ પામરતા બતાવીશ નહિ

પૃ. ૬૯. સર્વાશાપરિપૂરકે° — વધારી આશાઓ પૂર્ણ કરનાર — વધી દિશાઓને વ્યાપનાર (વ્યાપીને) — મેઘ દરરોજ વરસે તોય ચાતકના મોઢામાં તો પાણીનાં વે ચાર સૂક્ષ્મ ટીપાં જ પડવાનાં. દૈવે દરેકનો ભાગ નક્કી કરેલો હોય છે; તેથી વધારે મઝવું અશક્ય.

ભોગઃ કોઽપિ° — કોઽપિ — અવર્ણનીય, મહાન.

નિત્યોદિત — સદાય હરતી ધરાવતો, શાશ્વત ટકનારો.

યત્સ્યાદાત્ — જે (ભોગ)ના સ્વાદથી — અનુભવને પરિણામે.

કોં વા વીચિપું° — મોજાં, પરપોટા, વીજળી, સ્ત્રીઓ, આગ, સાપ તથા નદીનો પ્રવાહ એ સ્વધાં કોઈ ક્ષણભંગુરતા માટે, તો કોઈ દગો દેનાર તરીકે જાણીતાં છે. આ સંસાર પણ એવો જ છે. તેના વિવિધ સ્થાવર જંગમ ભાવો પ્રત્યેની આસક્તિ છોડી દઈને શંકરની ઉપામના કરવામાં જ શ્રેય છે.

પ્રાણત્રાણપ્રવળમતિભિઃ — પ્રાણાનાં ત્રાણે પ્રવળા મનિઃ યેષાં તં . । પોતાના પ્રાણ બચાવવા તરફ જ જેમનો જોર છે એવાઓ વડે.

નૃભિઃ . નમદ્ભિઃ — નૃપુ નમત્યુ સન્મુ-મતિ સમ્પન્ની જેવો જ અહીં તૃતીયાનો પ્રયોગ છે.

અતુલદર્પહવરમરઃ — અપાર ચમંડની ગરમી (શા માટે)

નક્ષત્રમાળા

“ જ્ઞાન્ત-શીતલ તેજને નમન હજો.”

૧. જેમની પાસે નથી વિદ્યા કે તપ, નથી દાન કે શીલ, નથી કોઈ ગુણ અથવા ધર્મનું પાલન, તેઓ खरेखर, આ પૃથ્વીને મારરૂપ થઈ, જાણે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરેલાં પશુઓ જ હોય તેમ આ મર્ત્યલોકમાં વિચરે છે.

૨. જે માણસ સાહિત્ય-મગીત-કે કબ્જા-વિહોળો છે, તેને શિંગડા-પૂછડા-વિનાનો સાક્ષાત્ પશુ જ જાણવો. ઘાસ ચાવા વિનાય તે જીવે છે એ खरेखर સામાન્ય પશુઓનું અહોમાય છે !

[કારણ કે એવાઓ જો ઘાસ ચાવા માટે સો પશુ-ઓને ભૂલે જ મરવાનો વારો આવે તેમની આવાદી નાની-મૂર્તી નથી.]

૩. આઝસ એ માણસના શરીરમાં વસતો મહાન વેરી છે, ઝ્યારે ડચમ જેવો કોઈ હિતૈષી નથી તેનો આશ્રય કયાં પછી માણસને પડવાપણું રહેતું નથી

૪. મોઢામાં કોઢિયો દીધા પછી, દુનિયામાં કયો નીચ માણસ વશ થતો નથી ? મોઢા પર લોટનો લેપ કર્યો હોય તો મૃદંગ પળ મધુર અવાજ કરે છે ! આખરે માટીના અંગવાઢો જ ને ?

૫. તમે તે અમે, અને અમે તે તમે, એવી ભાવના અત્યાર લગી આપણી વચ્ચે હતી; જરાય મેદ કે અંતર ન હતું.

ત્યારે હમણાં એડું તે શું બન્યું કે જેથી તમે તે તમે થઈ ગયા, અને અમે અમે રહી ગયા ?

૬. દાન, ઉપભોગ અને નાશ, એમ ધનને ત્રણ ગતિઓ હોય છે. જે નથી કશું આપતો, કે નથી ભોગવતો, તેના ધનની ત્રીજી જ ગતિ થવાની.

૭. સન્તપુરુષો પ્રત્યક્ષ શિખામણ ન આપતા હોય, તોયે તેમની પામે રહી તેમની સેવા કરવી ઘટે. કેમકે એમણે સહેજ કરેલી વાતો પળ શાસ્ત્રની કોટીએ પહોંચે છે [એમાંથી જ આપણને જીવનદર્શન મઢી રહે છે.]

૮. સમર્થોની પળ હાડમારી કોક વાર જોવાને મઢે છે. જે નીલામ્બરના કકડાથી ચંદ્રમા રાત્રે વીંટઢાયેલો હતો, ને જ કકડા વઢે દિવસે સૂર્ય વીંટાય છે. બન્નેની શી કફોડી દશા કે બે વચ્ચે મઢીને એક જ ધોતિયાનો કકડો છે.

૧. હરણ, મીન અને સજ્જન, એ ત્રણે કેવલ ધામ, જલ અને સંતોષ સેવાને પોતાના વૃત્તિ (આર્જીવિકા) ચલાવે છે. છતાંય આ દુનિયામાં (અનુક્રમે) પારધિ, માછી અને ડુર્જન તેમના નાહકના શત્રુ બને છે.

૧૦. આપણે ભોગોને ભોગવ્યા નથી, પણ ભોગોએ જ આપણને ભોગવ્યા. આપણાથી તપ નથી થયું. પણ આપણે જ તવાઈ ગયા જિંદગી જીવીને આપણે કાઠ છુટાડ્યો નથી, પણ આપણે જ છૂટી ગયા; અને આસરે આપણી તૂળા ઘસાઈ જવાને વદલે આપણે જ ઘસાઈ ગયા.

અંતે કમાયા શું ?

૧૧. ઘટમાઢના પેઠે ફરતા, કે ચકડોઢના જેમ ભમતા, આ સંસારમાં એમ તો કયો પ્રાણી મરીને પરી જન્મ લેતો નથી ? પણ જન્મ્યો તો તે જ કહેવાય કે જેના પેદા થવાથી આશો વંશ ઉત્પતિએ પહોંચે.

૧૨. પર્વતોનાં દુર્ગમ સ્થાનોમાં, જંગલી પશુઓ માટે રચાડેલું પડે તે બહેતર; પણ મૂર્ખ કે નીચ માણસનાં સોવત્તમાં રહેવાનો પ્રસંગ તો દેવાધિદેવ શ્વેતના મહેલમાં પણ ન પોસાય.

૧૩. માલતીનાં ફૂલોની જેમ, માનધન જનોને માટે
 જે જ ભાગ્ય સરજાયેલાં હોય છે : કાં તો સર્વ લોકોનાં
 માથાં ઉપર વિરાજમાન થવાનું, નહિ તો વનવગડામાં જ
 કરમાઈ જવાનું

૧૪. સ્વઢાવનારની આગઢ પૂછડી પટપટાવવી, તેના
 પગમાં પઢી, જમીન ઉપર આઢોટતાં આઢોટતાં ચત્તા ધઈને
 પોતાનુ મોઢું અને પેટ બતાવવાં, એ તો કૂતરું જ કરે. જ્યારે
 ગજરાજ તો આગઢ ધરેલા સ્વોરાક તરફ ધીરજપૂર્વક
 જોયા જ કરે અને સો વાર સુશામત થાય ત્યારે જ સ્વાય.

૧૫. હલકી કોટીના માણસો વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો
 આરંભ જ કરતા નથી. મધ્યમ કોટીના માણસો કાર્યનો
 આરંભ તો કરે છે, પણ વિઘ્નો વાગતાંવેંત બેસી જાય છે;
 જ્યારે શ્રેષ્ઠ પુરુષો વિઘ્નોથી વારંવાર ઘવાતા જાય તોપણ
 એક વાર હાથ ધરેલું કામ કેમે કરીને પડતું મૂકતા જ
 નથી

૧૬. સમુદ્રમથનનો પુરુષાર્થ ચલાવતા, લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ-
 મણિ, જેવાં અસાધારણ મૂલ્યવાન રત્નો મઢવાથી દેવો
 હરસાયા નહિ, તેમ જ હાલાહલ જેવું મયંકર વિષ નીકઢવા-
 થી તેઓ ગમરાયા નહિ. અમૃત હાથ ન આવ્યું ત્યાં
 મુઢી તેઓ વિરમ્યા નહિ. ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય
 ત્યાં મુઢી ધીર પુરુષો પોતાનો પ્રયત્ન છોડતા નથી.

૨૨. કુંડલોધી નહિ, પણ વેદશાસ્ત્રના (સદ્બોધના) શ્રવણથી જ કાન શોમે છે. કંકણથી નહિ, પણ સત્પાત્રોને દાન કરવાથી જ હાથ શોમે છે. એવી જ રીતે કરુણાશીલ માણસનો કાયા ચંદન આદિના લેપથી નહિ, પણ પરોપકારનાં કૃત્યોથી જ ગ્રોમે છે.

૨૩. સત્ લોકો કહેતા આવ્યા છે કે, પાપ કરતાં વારે, હિનકારક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળે, રહસ્યવાતને છાની રાખે, ધૂષીઓની જાહેરાત કરે, વિપત્તિ વચ્ચે સાથ નહિ છોડે તથા કટોકટીને વચ્ચે વહારે ધાય,— આ વધાં મારા અને સાચા મિત્રનાં લક્ષણો છે

૨૪. છેદાયા છતાં શૂઘ્ર ફરી ઊગે છે, તેમ જ ક્ષીણ થયા છતાં ચંદ્રમા ફરી પુષ્ટ થાય છે; એ ધ્યાનમાં લઈ, સત્પુરુષો વિપત્તિઓથી મૂંઝાતા નથી; મંકટ આવી પડતાં વિમાનમાં પડતા નથી.

૨૫. હાથની થપાટથી ફરી ફરી પછાડવા છતાં ગોઠ્ઠ દડો ફરી ફરી ઊછળે જ છે. સાચું જ છે કે સાધુવૃત્તિ-વાળાઓ પર વીતેલી પડતીઓ ઘણું કરીને ટકતી નથી.

૨૬. આર્ય પુરુષ પડે તોપણ તે ઢઢાના પડવા પ્રમાણે; એટલે કે પડ્યો કે તરત જ પાછો ઊછળ્યાનો. ગ્યારે પામર, અનાર્ય પડે છે તે માટીના ઢેફા જેવો જ; એટલે કે તે

સદ્વૌધશતક

“ આ માર્ગ કન્યાણ તરફ લઈ જનારો છે ”

મંગલાચરણ

ૐ. દિશા અને કાઠ વગેરેથી જે મર્યાદિત નથી, જે કેવલ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ અને અનંત છે, તથા આત્મ-સાક્ષાત્કાર એ જ જેને જાણવાનું એકમાત્ર સાધન છે, એવા શાંત તત્ત્વરૂપ પરમાત્માને હું નમન કરું છું.

૧. વિદ્યા એ માણસનું અનેહં રૂપ છે. એ એનું સુરક્ષિત એવું ગુપ્ત ધન છે. વિદ્યા જ માણસને અનેક ભોગો, કીર્તિ અને સુખ મેળવી આપે છે. વિદ્યા ગુરુઓની પળ ગુરુ છે. પરદેશમાં કે પ્રવાસમાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ સ્વજનની ગરજ સારે છે. આમ બધી રીતે વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે.

રાજાને ત્યાં પણ માન વિદ્યાને હોય છે, ધનને નહિ. વિદ્યાવિહોણો માણસ નવો પશુ જ છે.

૨. વાઝૂવધ, ચંદ્ર જેવા ચઢકતા હાર, સ્નાન, મુગધી દ્રવ્યોનો લેપ, ફૂલો કે વાઙ્ગનો શણગાર, શ્યાદિ વાગ્ય

પ્રમાણનો માનવને સીમાવાળો નથી. પણ ભક્તિમાત્ર વાળી માનવને કેટલેટલી હોય તો તે જ તૃપ્તિ તેને મારી રહે સીમામાં છે.

ઘડી ચાલુથી દુઃખાદિ આભૂતનો ધમકારથી મનન થઈને થતાં જાય છે, ઝગારે વાર્તાઓ આભૂતન મનને મારે ભૂતભય જ રહે તે

૩. હે ભાઈ ચાલક યજમાન ધ્યાન રાખે મારી યાત્રા સાંભળ. આરામમાં નીરવ મેષ તો ધળા હોય છે, પણ તે ધ્યાન જ ક્યાં નીચું ધાન કરે ત્યાં નથી હોતા. કેટલાક યજમાન યજમાનીને ધરતીને તરબોળ કરે છે, ઝગારે કેટલાક માત્ર નિરપેક્ષ માગ્યા જ કરે છે. માટે, ભાઈ, જેને જેને તુ જુએ તે દરેકની આગળ દીન વનન જાગીરા નહિ

૪. શું કરીએ ! જેઓ જાણકાર છે તેઓ અંદગારથી રચાઈ ગયા છે. જેઓ મસાધારી કે સખત છે, તેમનો વિવેકસકિન અંદકારથી વળસી ગઈ છે. ચાલીના વિનામ માવ લેગવર છે. પરિણામે માઠ કવિતા અને ચાતુર્ય મારી અંદર જ મુકાઈ ગયું છે.

૫. લક્ષ્મી ચંચળ છે, પ્રાણ પણ ચંચળ છે. જીવન અને જીવન તો સાવ જ ચંચળ છે. આમ આ અનિ ચંચળ અને નશ્વર મંસાળમાં નિથળ એવો તો કેવળ એક ધર્મ જ છે.

૬. હે રાજન ! અમને અમારાં આ જાડાં વલ્કલોથી સતોષ છે, અને તેને તલમ રેશમથી સંતોષ થાય છે. યન્નેનો સતોષ તો સરસો જ છે. તેથી બે વચ્ચેના પરકમાં કાંઈ અર્થ જ નથી. જેની નૃણા વિશાઘ છે તે ભલે દરિદ્રી કહેવાઓ ઝ્યાં મનમાં તૃપ્તિ છે, ત્યાં ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

૭. જે અજાણ હોય તેને મહેલાઈથી રાજી કરી શકાય; જે સુજાણ હોય તેને તો તેથી પણ વધારે મહેલાઈથી રાજી કરી શકાય. પણ જરાક-સરસા જ્ઞાનથી જે અર્ધદગ્ધ થયો છે તેને તો માધ્વાત બ્રહ્મદેવ પણ રાજી ન કરી શકે; પછી રીજાઓની તો વાન જ શી ?

૮. જ્યારે મારું જ્ઞાન નહિ જૈશુ હતું ત્યારે હાથીની જેમ હું મદાંધ થયો હતો. હું સર્વેશ છું, એવા ગર્વથી મારું મન ત વચ્ચત ફુલાયલું રહેતું. પછી જ્યારે વિદ્વાનો પામેથી થોડુંક થોડુંક હું જાણવા પામ્યો ત્યારે મારી મૂર્ખાઈનું મને ભાન થયું, અને જેમ તાવ ઊતરી જાય તેમ મારો ગર્વ સાંસરો ગચ્છી ગયો.

૯. રાજાઓનો કોપ ઉગ્ર હોય છે; એમને પોતીકું એક કોઈ નથી હાતું. હોમ કરનારો જો આદૃતિ આપતી વચ્ચત પણ અર્પિને સ્પર્શ કરે તો તેને પણ તે ઘાટે જ છે ને !

૧૩. તમારી પાસે ગાઝોનો મંડાર છે એટલે તમે મળે ગાઝો આપતા જાઓ. અમારી પાસે એ ન હોવાથી અમે ગાઝ આપી શકીએ તેમ નથી. પોતાની પાસે જે હોય તે જ આપી શકાય છે, એ ન્યાય દુનિયામાં જાર્જીતો છે. સસલાનું શીંગડું (જેની મુદ્દલ હસ્તી જ નથી તે) કોઈ કોઈને આપતું નથી.

૧૪. હે રાજન્ ! આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવાની જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ પ્રજાજનોનું વાટરઢાની જેમ તું પાલનપોષણ કર. વાટરઢું યુદ્ધ તો ગાય પણ યુદ્ધ. પ્રજાનું જો હંમેશ સારી રીતે પાવણ થાય તો આ પૃથ્વી કમ્પંલનાની જેમ વિધવિધ પ્રકારનાં ફઝોથી ફાલશે.

૧૫. તું જ ચાતકના જીવનનો આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતું ? તો પછી, હે મેધધ્રેષ્ટ, તું અમારાં દીન વચનની શા માટે રાહ જુએ છે ?

૧૬. ગરમ ગરમ લોટા ઉપર પડેલા પાણીનું તો નામ સરથું જણાતું નથી. એ જ પાણી કમલના પાદડા ઉપર મોતીના દાળા જેવું શોને છે. વઢી એ જ પાણી જો સ્વાતિ નક્ષત્રને ટાળે સમુદ્રની છીપમાં પડે તો તેનું સરસ મોતી જ બને છે. સરેસર અધમ, મધ્યમ કે ઉત્તમતાનો ગુણ મોટે ભાગે સોચનને પરિણામે જ જન્મે છે.

૨૦. અચેતન હોવા છતાં સૂર્યકાંતમણિ, સૂર્યનો પાદ-સ્પર્શ, ઇટલે કે કિરણસ્પર્શ, થતાંવેત જો સઝગી ડટે છે, તો પછી ચેતનવંતો તેજસ્વી પુરુષ બીજાએ કરેલો અપકાર કેમ કરીને સહન કરે ?

૨૧. દૈવવશાત્ જો કર્તા જગત કમઘ વિનાનું થઈ જાય, તો શું હંસ કૂકડાની જેમ ડકરડાનો ઢગલો સ્થોતરવા માંડશે ?

૨૨. સવારની છાયા પ્રારંભે મોટી લાંબી હોય છે, પણ દહાડો ચડતાં તે ટૂંકી થઈ પોતાના જ પગ તલે સતાઈ જાય છે — દુર્જનોની મૈત્રીનું પણ એમ જ છે. એથી ઝલટું, ચપોરની છાયા પ્રથમ નાનકડી હોય છે; પણ પછી ધીમે ધીમે એ લંબાતી જાય છે. — સજ્જનોની મૈત્રી આવી હોય છે. આમ દુર્જનોની અને સજ્જનોની મૈત્રીમા આવી સવારની અને સાંજની છાયા જેવો મેદ હોય છે.

૨૩. વિપત્તિને વચ્ચે અડગ ધૈર્ય, ઉદયકાળે ક્ષમા-શીલતા, મંત્રીઓની સભામાં વાસ્ત્વાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્મ, સત્કીર્તિ વિષે પ્રીતિ, શાસ્ત્રોના અધ્યયનની અવગણના, આ વધું મહાત્માઓને સ્વભાવસિદ્ધ જ હોય છે

૨૫. નિર્દયપણું, શાળા દિનારી તડવેડ, વગ્ધન
અંતે પાણી વિરે કચ્છા, મગ્ગનોની તેમ જ મગ્ગનોની
અંદગાઈ, આ થયા દુર્લભો દુર્જનોના સામામાં જ
દેવ છે.

૨૬. હંઓ સામારે ઉદાસચિતિ છે, તેમને નીચેનાં
આશૂરનો મોઢારે જ છે. હાલે મત્તપાત્રે દાન આપાની
ટેવ, માલે મુગ્ગનોને નામે મર્ષિતરૂક નમન કરવાની
અભિલાષા, મોડામો મત્તવર્ધી પાન ઘડેલી ગાળી, વગે
ચાદુમાં અજોડ પગલમ, દ્વયમો નિપાત વૃન્નિ, અને
જાનમાં ઘાત્રોનું શ્રાવણ અને તમનું જ્ઞાન પછી થીનુ
રેશ્યે એમની પાને ન હોય તો તુ થયુ ?

૨૬. મૂર્ચ કોઈ પણ જાનની યાચનાની રાહ જોયા
વગર જ કમલના રામૂદને ફલવે છે, તમ જ ચદ્રમા
પેચળાના રામૂદને વિકસારે છે. અને મેષ પણ વગર
વિનંતીએ દુનિયાને જલ આવે છે. મરેગર, મગ્ગનો પોતાની
મેઢે જ પાલના હિત માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયામ
કરે છે.

૨૭. ધાર્યું કામ પાર પાડવા માંગનો ટેકીલો માળમ
જિદગીમાં આવતાં મુસોને કે દુઃસોને મળકારનો નથી

ક્યારેક એ જમીન પર સૂએ તો ક્યારેક પલંગ પર પોંદે; ક્યારેક કેવળ શાકભાજી खाईને જીવે તો ક્યારેક કમોદનો માત આરોગે; ક્યારેક ધીંગડાની કંથા ઓઢે તો ક્યારેક ચઢકતાં કીમતી વસ્ત્રો પરિધાન કરે મુલ કે દુઃખ કાંઈ જ એને રોકી શકતું નથી.

૨૮. સામી છાતીએ ઘા ફીલેલાને રંગમાં વિજય મળ્યો કે સ્વર્ગ; પણ એ પહેલાં, વન્ને પક્ષની સેના તરફથી નીકળેલા ‘સાધુ, સાધુ; શાવાશ, શાવાશ’નો પોકાર તેના કાનને સ્પર્શે અત્યંત આનંદ આપનારો હોય છે.

૨૯. સારું કે નરમું કોઈ પણ કામ કરતી વચ્ચે, ઢાઢ્યા માણસે તે કામનું પરિણામ શું આવશે તેનો પ્રથમથી જ પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો ઘટે. કેમકે અતિ ઉતાવળથી, વગર વિચારે કરેલા કાર્યોનું પરિણામ શત્રુની જેમ મરણ પર્વત હૃદયને વાળનારું નીવડે છે.

૩૦. સજ્જનોનો સમાગમ બુદ્ધિની જડતા હરે છે, વાણીમા સત્યનું સિંચન કરે છે, પ્રતિષ્ઠા અને ઉન્નતિનો રસ્તો બતાવે છે, પાપને પરહરે છે, ચિત્તને નિર્મલતાની પ્રસન્નતા વધે છે અને દશે દિશાએ કીર્તિ ફેલાવે છે.— કહો ત્યારે મન્મથ માણસોને માટે શું નથી કરતો ?

૩૩. ડરાબનાર શૃદ્ધાવસ્થા વિહામણી વાઘણ જેવી પડશે ઝમી જ છે; રોગો શત્રુઓની જેમ દેહ ઉપર પ્રહાર કરે જ છે; ફૂટેલા ઘડામાંથી વહી જતા પાણીની જેમ આવરદા છવી સ્ત્રીને વધી રીતે છૂટતી જાય છે; એમ છતાં માણસ અંતે પોતાના જ હિતને મારક થાય એવું અપકારનું કામ કર્યે જ જાય છે, એ કેટલી નવાઈની વાત છે!

૩૪. હે મન, તુ ઉતાવળ કરી ઘડીકમાં પાતાળમાં પ્રવેશ કરે છે, ઘડીકમાં આકાશને પળ વટાવીને તેની પાર જાય છે. વઢી એક ક્ષણમાં દશે દિશાઓમાં ફરી વળે છે. અને છતાં તારા આત્માનું કલ્યાણ થાય અને તને પરમ શાંતિ મળે એવા વિમલ વ્રદ્ધાનું સ્મરણ તું ભૂલેચૂકે પળ કેમ નથી કરતું ?

૩૫. જે માણસ અપરિગ્રહી હોઈ અર્કિચન છે, ઇન્દ્રિયોને તથા મનને કાબૂમાં રાખે છે, જે સુરાદુઃખ વિષે તથા સ્વ-પર વિષે સમબુદ્ધિ જાળવે છે, તેમ જ સદાય સંતોષ-વૃત્તિ મેંબે છે, તેને માટે વધી જ દિશાઓ આનંદ-મુખમય હોય છે.

૩૬. સેવક બોલતો ન હોય તો એ મૂંગો કે મુસ-દુર્બલ ગણાય છે; એ જ જો બોલવામાં કુશલતા વતાવે તો એને હુશામતિયો અથવા વાચાલ તરીકે નવાજવામાં આવે છે. જો શેઠની પાસે ઝમો રહે તો ધીટ અથવા

३९. कशी जाहेरात कर्वा वगर छानुंमानुं दान आपवुं, अतिथि घेर आव्यो होय त्यारे उत्कंठाधी एनी आगतास्वागता करवा, बीजानुं भलुं करीने ते बाबत मौन राखवुं, कोईए उपकार कर्चो होय तो जाहेरमां तेनो स्वीकार करवो, संपत्तिमां गर्व न करवो, पारकानी निंदा के अपमान थतुं होय एवी बातो न करवी, आडु आ अति विषम असिधाराव्रत सजजनोने कोणे बताव्युं हशे वाह ?

कोईए नहि, ए तो एमनो स्वभाव ज छे

४०. भूखने लीधे गमे तेटलो दूबळो पडचो होय. घडपणधी कृश थचो होय, गात्रो वधां ढीळा पडवाची भारे कठण दशामां आवी पडचो होय, तेजमात्र नीकळी गयुं होय, एटळुं तो शुं पण प्राणनो ज नाश थवानो वारो आव्यो होय तोपण, मदोन्मत्त हाथीओना गंडस्थळो फाडीने तेमांना मोती जेवा मांसना कोळिया भरवाना ज इच्छा राखनारो, मानीओनो अप्रेसर एवो सिंह अन्य जानवरोनी पेटे कदी सूकुं घास खाशे खरो ?

मानधन पुरुष गमे तेटली विषम स्थितिए पहीन्यो होय तोर एनी शानने न छाजे एडुं हलकु काम करवा तैयार धाय ज नहि.

૪૧. પોતાનું પેટ ભરવાના જ ઉદ્યોગમાં રચ્યાપચ્યા થુદ જનો તો હજારો પડેલા છે. જ્યારે પરાર્થને જ જે સ્વાર્થ માને છે એવો સજ્જનોનો અંગેસર કોઈક જ હોય છે.

નદીપતિ સમુદ્રનું પાણી વડવાનલ પીએ છે તે કરી ન થરાય એવું પોતાનું પેટ ભરવા માટે, જ્યારે એ જ સમુદ્રનું પાણી મેઘ પીએ છે, તે ડનાઝાથી થતો જગતનો તાપ તોડી નાસવા માટે જ.

૪૨. મન, વચન અને શરીરમાં જેઓ પુણ્યામૃતથી ભરેલા છે; ઉપકારની પરપરાથી ત્રણે લોકને જેઓ પ્રસન્ન કરે છે, અને પારકાના રાઈ જેવડા અત્પ ગુણોને પર્વત જેવડા મોટા કરી બતાવી જેઓ પોતાના હૃદયકમળનો વિકાસ સાધે છે, એવા મંત પુરુષો કેટલા હશે ?

૪૩ સજ્જનોની આ કેવી રીતે તેઓ નમ્ર થઈને પોતાને ડુંચે લઈ જાય છે. પારકાના ગુણોની કદર કરીને પોતાનું ગુણશરણું (અને તે દ્વારા ગુણીયું પણ) સ્થાપિત કરે છે. પારકાને કાંતે બહોળા પાયા ઉપર મોટાં કામો અણંદ ચલાવીને તે દ્વારા જ જે કાંઈ પોતાનો સ્વાર્થ સધાય તે સાધે છે; અને આક્ષેપના એટલે કે નિંદાના ચઠોર શબ્દોથી જેમનાં મુઠ્ઠા વાચાઢ વળ્યા છે એવા દુષ્ટ લાકોનાં હીનતાને પોતાના ક્ષમાર્શીલ આચરણથી જ ઉતારી પાડે છે.

આમ જૈમનુ આચરણ સરેસર નવાઈ પમાડે તેવું છે, તેવા વહુમાન્ય સગ્ગનો દુનિયામાં કોને પૂજનીય નથી ?

૪૪. સત્યવ્રતને વરેલા, તંજસ્વી, ટેકીલા માણસો પ્રસંગ અધ્યે પોતાના પ્રાણ પણ મુલેથી જતા કરે છે; પણ લગ્ગાગુણ જૈવા સદગુણોના પ્રવાહને વહેતો કરનારી, અન્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળી, અને સદાય પાછઝ પાછઝ રહી રક્ષણ કરતી માતા જૈવી, પ્રતિગ્ગનો કદાપિ ત્યાગ કરતા નથી.

૪૫. કાચવાને શું પોતાના શરીર ઉપરના ભારનું કઢતર નહીં થતું હોય કે તે પોતાની પીઠ ઉપરથી પૃથ્વીને ફેલી ડેતો નથી ? અથવા તો શું સૂર્યને થાક નથી લાગતો કે તે નિશ્ચઢ થઈ નિરાંતે બેસી નથી રહેતો ? (વન્ને અકઢાના તો હશે જ.) પણ એક વાર હાથમા લીધેલું કાર્ય પડતું મૂકતાં સઙ્ગન પોતાના મનમાં શરમાય છે.

ઉપાડેલું કામ છેવટ લગી નભાવશું એ જ સઙ્ગનોનું કુલવ્રત હોય છે.

૪૬. સ્વપરનો ભેદ કે પક્ષપાત રાહ્યા વિના વધાને જ આશ્રય આપનાર ઉદાર મહાસાગરને વિષે કવિ કહે છે :

અહીં ક્ષીરસાગરશાચી કેશવ સૂતા છે, તો અહીં તેના શત્રુઓનું (અમુરોનું) આશું કુઢ અથવા મડઢ પણ

મનાયેલું છે; અહીં ગરબે આવેલા પર્વતોનો સમુદાય મૂળ છે, તો અહીં જ એ નાગરને ધીમે ધીમે વાઢી નામ્વનાર લડવાનલ પણ પ્રલયકાળના વધા અગ્નિઓને સાથે લઈ ઘર કરી બેટો છે. ચ્વરેચ્વર, સાગરનુ હૃદય કેટલુ વધુ વિશાલ, મામધ્યેવાલું અને માર ચમનાઈ છે

[‘ક’ એટલે પાર્ણી, ‘કે’ એટલે પાર્ણીમાં (પડેલું) જવ—તે કેજવ એવો કેશવનો અર્થ કરાય છે, પ્રલયકાલ પડી પ્રીવિષ્ણુ જવની પેટે નિથેષ્ટ થઈને ક્ષીરમાગરમા સૂતા રહે છે, તે પરથી.]

૫૭. આ વિશાલ પૃથ્વી નાગરથી લીટલાયેલી એટલે કે સીમિત છે. એ જલનિધિ નાગર પણ સોએક યોજન લેટલો હશે. સતત પ્રવામ કરનારો સૂચ અનત ગણાતા આકાશનું પણ માપ કાઢે છે. ણમ વધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાતી મર્યાદાની છાપથી એટલે કે સુદાથી અંકાયેલી છે. ફવન મલ્લનોની પ્રતિમા જ અમર્યાદ હોઈ. મર્વત્ર વિજય પામે છે.

૫૮. પોતાનો સ્વાથે તદ્દન જતો કરીને લીજાનું દિન માધનારા આ લોકો મત્પુરુષો છે. સ્વાર્થને આંચ ન આપે પૂર્વી રીતે જેઓ પરહિન સાધવાનો ઉદ્યમ આદરે છે, તઓ મામાન્ય કોટિના ગણાય. જેઓ સ્વાર્થને ચ્વાતર પારકાના દિનને હણે છે. તઓને માનવ-રૂપધારી રાક્ષસો કદી શકાય.

હવે જેઓ કોઈ પણ મતલબ વિના પારકાના હિતનો નાશ કરવાને મંઠી પટેલા હોય છે, તેમને કયા નામથી ઓળખવા તે સમજાતું નથી.

૪૯. જે અમાગિયો માણસ આ કર્મભૂમિમા આધ્યા છતાં તપાચરણ કરતો નથી, સત્કર્મ કરીને પોતાનાં જિંદગીનો મહુપયોગ કરવાને બદલે તુચ્છ કર્મોમાં અમૂય જીવન વિતાવે છે, તે સ્વચ્છ જાણે નીલમણિની બનાવેલી તપેલીમાં ચંદનના જેવા બહતળથી તલનો સોજ પકવે છે, આકાશના મૂલિયાં મેળવવા માટે સોનાની હજીવણીથી જમીનને સેડે છે, અથવા કપૂરનાં શાડાં કાપી કોદરાનાં આસપાસ તેની વાડ બનાવે છે. શીજું શું ?

૫૦. એવા સુવર્ણ પર્વત મેરુ, કે રજત પર્વત વૈદ્યાસને લઈને શું કરીએ કે જેને આશ્રયે ડગેલાં વૃક્ષો, હતા તેવા ને તેવાં જ વૃક્ષો રહે છે. અમે તો દક્ષિણના મલ્લ પર્વતને જ માન્ય ગણીએ છીએ કેમ કે તેના આશ્રયને કારણે કેંકોલ, લીમડો અને ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષો પણ ચંદન બની જાય છે.

૫૧. [જૂના કાઢમાં પર્વતોને પાંચો હોવાથી તેઓ ઊઘી ઊઘીને મનુષ્યવસ્તીને દેવાની દેતા હતા. અંતે ઇન્દ્રે વજ્ર પેંડી પેંડીને પહાડોના પાંગ કાપી નાખ્યા એ

ધામાંથી જ નદીઓ વહેવા લાગી પહાડો પરંતુ એ સંકટ
જાંટે, હિમાલયના હીકરા મૈનાકે સર્ગાવહાલાંઓનો ત્યાગ
કરી, સમુદ્રમાં ઢૂંકી મારી; અને પોતીકાના સુખદુઃખ
સાથે એકરૂપ થવાને વદલે, પોતા પૂરતો જ વિચાર કરી
એ પોતાની જાન બચાવી. એ પૌરાણિક કથા આગળ
કરી કવિ કહે છે :]

માતલા ઇન્દ્રે ફેંકેલ્યા વજ્રના સખત પ્રહારોથી, કે જે
પ્રહારો અગ્નિની ઉપગાઉપરી જ્વાલાઓ વહાર પડતી હોવાને
લીધે વિશેષ દુઃસહ થયા હતા. તે પ્રહારોથી પાંચ કપાઈ
જાત તો તે મૈનાક માટે વહેતર હતું; પણ પોતાના
પિતા, હિમાલય, સંકટમાં સપડાઈને અમહાય બન્યા
હાંચ એવે વગર, તેનો કશો ધ્યાલ રાહ્યા વગર, કેવળ
પોતાની જાતને બચાવવા खातर મહામાગ્નના ધાળામાં
ભૂમકો મારી સતારે જડું, એ તેને માટે સાચે જ ઉચિત
ન હતું

૫૨. જેમનું મન સતોપના સુખને લીધે ઈલેલું
છે, તમના આનંદમાં જેને કારણે કશો પેર પડ્યો નથી,
અને જેમની બુદ્ધિ ધનલોભથી ધ્યાકુળ થઈ છે, તમની
તૃષ્ણા પણ જેના દ્વારા ફળાઈ નથી;— એવો અપાર સંપત્તિનો
મંડાર (સુવર્ણપર્વત મંદુ) યિથાના એ કોને માટે મજ્યો
હશે ? આગરે જેનું સુવર્ણમાહાત્મ્ય પોતાનાં અંદર જ મમારે
મંચેલું છે એવા મેહની મારી આગળ કરી કદર નથી

[પાટાંતર સ્વીકારીએ તો આ જ શ્લોક નીચે પ્રમાણે
અર્થ આપે છે :]

જેમનું મન સંતોષમુખથી જાગૃત થયું છે, તેમને
માટે જે માટીથી જુદો નથી; અને જેમની વૃદ્ધિ ધન-
લાભને લીધે આકળી થઈ છે, તેવા પામર લોકો જેના મુખી
પહોંચી શકતા નથી; — એવો એ અપાર સંપત્તિનો મંડાર
વિધાતાએ આમ કોને માટે વસાવ્યો હશે ?

જેનો સુવર્ણમહિમા પોતાની અંદર જ સમાઈ ગયો
છે, લોભી કે સંતોષી કોઈના જ કામનો નથી, તેનો મેરુ
મને આઠ્ઠી શકતો નથી

૫૩. ઝીવટાઓનાં મૂંચળાંથી સદવદત્ત, લાઝથી
भीનું થયેલું, દુર્ગંધ મારતું, જોતા જ ચીતરી ચડે એું
તથા માંસ વિનાનું એું માણમનું હાડકું અત્યન્ત સ્વાદથી
પોતે કરડતો હોય, તેંધે વગતે કૂનરો, દેવોનો રાજા ઇન્દ્ર
પામે આવે તોય; તેને જોઈને શરમાતો નથી, કેમકે
ધુદ્ર પ્રાણી પોતે મંધરેલી કે અપનાવેલી વસ્તુ કેટલી
તુચ્છ છે એનો ઈચ્છાન્ત કરી જ શકતો નથી.

૫૪. અમૃત ટપકતું હોય, એવાં મધુર વોધવચનોથી
જ જે માણસ દુષ્ટોને મન્માર્ગે આળવાની હામ મીડે છે, તે
જાણે કમળના કોમળ સંતુઓ વડે મદોન્મત્ત હાર્થને
વાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અથવા જાણે શિરીષ કૃત્તનો

૫૮. શાસ્ત્રપૂત શબ્દોર્થો જેમની વાણી સુન્દર બની છે, અને જેમની પાસે વેદાદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન શિષ્યોને આપી શકાય એવું છે (એટલે કે જેઓ પોતાનું કીમતી જ્ઞાન શિષ્યોને સફળ રીતે આપવાની શક્તિ ધરાવે છે) એવા વિદ્યાત કવિપંડિતો જે રાજાના દેશમાં નિર્ધન દશા ભોગવે છે તે તે રાજાની નયુનાઈ છે. કવિઓ તો સંપત્તિ વિના પણ વાદશાહ હોય છે. મોઘામૂળી રત્નોની કિંમત ઓછી આંકનાર નાદાન રત્નપારસુઓ જ નિંદાપાત્ર હોય છે, નહીં કે રત્નો.

૫૯. માણસમાં જો લજ્જાશીલતા કે મર્યાદા હોય તો એ જહતા મનાય છે, મત કરવા તરફ રુચિ હોય તો તે દંભ ગણાય છે; પવિત્ર આચરણ જો એને પસંદ હોય તો એ કપટ કે ધૂર્તતા ઠરાવવામાં આવે છે; શર માણસમાં નિર્દયતાનું આરોપણ થાય છે; એ જ માણસ જો શાંત કે ધીમો હોય તો એ એની દુર્બલતા ગણાય છે, એ જો મૌન-મેત્રી હોય તો એ વેવકૂર્ષી, અને વક્તા હોય તો એ વાચાહતા કહેવામાં આવે છે; માણસ પ્રિય વાતો કરે તો એ દીનતા, અને તેજસ્વિતા યતાવે તો એ ધમ્મદ ગણાય છે. ત્યારે એમાં કયો ગુણ છે કે જે દુર્જનોએ વગ્યાંદયો નથી ?

૬૦. જ્ઞાન આદિ પરમ તત્ત્વો જેમને પ્રાપ્ત છે, એવા પંડિતોની અવગણના કરીશ મા તળસ્થના જેવી તુચ્છ મંપતિ તેમને બંધનકારક થઈ શકતી નથી. તારા જ વહેવા માંડેલા મદના પ્રવાહથી જેમનો મંડસ્થલો કાઢ્યાં કાઢ્યાં થયાં છે એવા હાથીઓને કમઝળા તંતુઓ રોકી નથી શકતા.

૬૧. લૂટનાર કે હરણ કરનારની જે નજરે પણ ચડતું નથી, જે હંમેશ માણસનું અકલ્પિત કત્યાણ જ કરે છે, યાવકોને સતત આપ્યા કર્યું હોય તોયે છૂટવાને થદલે જે પરાકાંટી મુઘી વધ્યા જ કરે છે, અને કપનો અન્ત આવે તોયે જે નાશ પામતું નથી, પણ વિદ્યા નામથી ઓઢવાતું, આત્મિક ધન જેમની પાસે છે, તેમની સાથે હે રાજાઓ, અભિમાનનું વર્તન છોડી દો. એવાઓ માથે કોણ હરીફાઈ કરી શકે !

૬૨ કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, પારકાનું ધન હરણ કરતાં ચિત્તને રોકવું, માતૃ બોલવું, યોગ્ય મમત્ર્યે, પાંતાની શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવું, પરત્વી વિશે વાતચીત મરત્વી પણ ન કરવી, તૃષ્ણા એટલે કે વામનાના પ્રવાહનો ઉદ્ભવ કરવો, વડીલો પ્રત્યે વિનયશીલ થવું અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા રાગ્યવી આત્રી આ આચાર વધા ધર્મોના તમામ શાસ્ત્રોને મંમન છે અને એ જ કત્યાણનો સાર્વભૌમ માર્ગ છે

६३. माणसमां जो क्षमा होय तो आत्मरक्षण माटे कयच — बहतरनी शी जरूर ? जो एनामां क्रोध होय तो बीजा शत्रुओनी जरूर शी ? न्यातीला होय तो पठी अग्निनी जरूर शी ? जो अनुकूल स्नेही मित्रो होय तो दिव्य औपधि राखवानी आवश्यकता शी ? 'जो दुर्जनो पासे होय तो शुं सर्पो पण जोईए छे ? अने जो संस्कारवती विद्या केळवेली होय तो धननी किंमत शी ? जो लाजलज्जा होय तो आभूषण वगर शुं नडवानुं हनुं ? अने जो साहं काव्य रचवानी शक्ति होय तो पठी हकूमतनी शी तमन्ना ?

६४. [माणस सूतो होय, उन्मत्त थयो होय अथवा संकटमां फसायो होय त्यारे तेनी सलामती जोखममां होय छे. हवे ए ज गफळत जो भोट्टा जंगलमां के रणमां होईए त्यारे, शत्रु के अग्नि के जळधी घेराया होईए त्यारे, अथवा महासागरमां के पर्वतनी टोचे ऊभा होईए त्यारे आवी पडे तो तो पूठवु ज शुं ? पण एवे ठेकाणे एवी अवस्थामां पण, पूर्वे करेलां पुण्याने लीधे ज माणस बची जाय छे — ए भाव व्यक्त करतां कवि कहे छे :]

वनमा के रणमां, शत्रु, जळ के अग्नि बच्चे. महासागरमा के पर्वतनी टोचे, माणस सूतो होय, उन्मत्त अवस्थामा होय के कफोदी दशामा पडयां हांय त्यारे, पूर्वे करेलां पुण्या ज एने रक्षे छे.

નાન આવહ છોડીને કાગડાની પેઠે પારકાને ઘેર પેટ ભર્યું;
તોયે પાપ કર્મમાં રાવનાર, હે તૃષ્ણે, તું હજુ તૃપ્ત થતી નથી
એટલું જ નહિ, પણ દિનરાત તું વધતી જ જાય છે!
હજી તને શાતા વળતી નથી ?

૬૮. ‘તને મળ્યા માટે અત્યારે શેઠને વસ્ત્ર નથી,’
‘શેઠ હાલ એકાંતમાં સ્નાનગી વાતો કરે છે,’ ‘માલિક
સૂતા છે,’ ‘જો અહીં ઝમો રહીને જોયા કરીશ તો
મહારાજ ચિડાશે,’ એવાં એવા વચનો જેમને વારણે
સંભળ્યાં પડે છે, તેમને પડતા મૂકીને, હે ચિત્ત ! તું
વિશ્વેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો આશ્રય લે. ત્યાં તો તને
રોકવા માટે કોઈ દરવાજા નહિ હોય, તને કોઈ કઠોર ઘેણ
નહિ સંભળાવે અને વધારામાં ત્યાં તને અપાર શાંતિમુર
મળી જશે

૬૯. અમિની દાહકતા ન જાણવાને કારણે પતંગિયું
મળે દીવાની જ્યોતિ ઉપર ધસી પડે; તેમ જ અજ્ઞાનને
કારણે માટલી પણ માટીમારના ચાતુકના ઓંકડાને છેટે
ગોટવેલું માંસ મળે ગઝી જાય; પણ પરિણામની પૂરેપૂરી
જાગ્રતી હોવા છતાં, આપણે વિપત્તિઓની જાણથી મૂંઝવાયેલા
વિષયોને છોડી દેતા નથી ! હાય ! કેટલો અગાવ છે
મોહનો આ મહિમા !

૭૩. તું અધિકારસંપન્ન રાજા છે, જ્યારે અમે પોતાના આચાર્યની સેવા કરીને મેઢવેલા જ્ઞાનનું અભિમાન રાખી ડન્નત થવા માગીએ છીએ. તારી કીર્તિ તારા વૈભવને કારણે છે, જ્યારે અમારી કીર્તિ કવિઓ દશે દિશામાં ફેલાવે છે. આવી રીતે, હે અભિમાની રાજા આપણી વચ્ચે મોટો તફાવત છે. જો તું અમને જોઈને મોં ફેરવી હેતો હોય તો અમે પણ બિલકુલ બેદરકાર છીએ.

[માનધનાતિ° ને ઢેકાળે માનદ નાતિ° પાઠ લેવો વધારે સારો છે. એ પાઠભેદ લેતાં શ્લોકનો આ અર્થ થાય —]

તું સિંહાસનારૂઢ થયેલો અધિકારસંપન્ન રાજા છે, તો અમે પણ અમારા ગુરુજનની રીતસર સેવા કરીને મેઢવેલા જ્ઞાનના સદભિમાનથી અને આત્મવિશ્વાસથી માથું ડંચું રાખીએ છીએ. તું તારા વૈભવને લીધે પ્રહ્યાત છે, તો અમારી કીર્તિ પણ કવિઓ દશે દિશામાં ફેલાવે છે. એવી રીતે, હે માનદ રાજા, આપણા વેની વચ્ચે જ્ઞાતો તફાવત નથી. તેમ છતાં જો તું અમારે વિષે બેપરવા હોય તો અમે પણ તદ્દન બેદરકાર છીએ.

૭૪. સૈંકડો રાજાઓ જેને ભોગવતાં એક ક્ષણ પણ સાક્ષી રહેવા દેતા નથી, તેવી પૃથ્વી મઢતી રાજાઓને આટલું અભિમાન શીદને થાય છે? પણ એમની વાત જવા દઈએ. અહીં તો એ જ પૃથ્વીના એક કકડાના કકડાનું

ચનાવેલાં એવાં હિમાલયનાં પવિત્ર શિલસ્થાનો શું વધાં
નાશ પામી ગયાં છે કે જેથી માણસ અપમાન વહોરી
લઈને પણ પારકાને ત્યાં મીરાનું સાઈને જીવવામાં રાચે છે?

૭૭. [સંસ્કૃતમાં એક વહેવત છે:- ‘ ગંદૂપજેલમાત્રેણ
શફરી ફુરફુરાયતે.’ શફરી એક વહુ જ નાનકડી
માઠલી હોય છે, એને ચાંગડા જેટલું પાણી મળે તો
તેટલામાં એ રાત્રી થઈને ફુર ફુર નાચે છે, પણ એ
બીચારીની શક્તિ કેવલી ? એના નાચવાથી શું મહાસાગર
પ્રક્ષુબ્ધ થવાનો હતો ?]

જે મનસ્વી છે તેને આ નર્તીનું વદ્યાળ્હનામનું કુંડાલું
થોડું જ લોભાવી શકવાનું હતું ? નાનકડી શફરીના
કૂદકૂદ કરવાથી સાગર કદી કોભ પામે શરો ?

૭૮. માંસ ધિનાનો, અને માત્ર થોડાક સ્નાયુ અને
ચરબીના કળ ચોટી રહ્યાથી મેલો જળાતો, હાડકાનો કકડો
જહવાથી કૂતરો રાત્રી રાત્રી થાય છે; જોકે તેથી એની
મૂંઝ તો મટી શકતી નથી જ. જ્યારે સિંહ, કોઈ શિયાળ
હોવામાં આવી પડ્યું હોય તોયે, તેને ત્યજી દઈને હાથીને
જ મારે છે.

વહું જ છે કે કોઈ પણ પ્રાણી, ચકટમાં સપડાયું
હોય તોયે, પોતાના વ્યક્તિત્વને શોભે એવું જ ફલ મેળવવા
માગવાનું.

૬૯. કમલદલ ઉપરના પાણીની જેને ઉપમા અપાય છે, એવા આ નશ્વર પ્રાણોને માટે, સારાં નરસાંનો વિવેક છોડી દઈ અમે શું શું નથી કર્યું ? કેમ કે ધનના મદથી જેમની લાગણીઓ વહેર મારી गई છે, એવા મોટા માણસો આગઝ, સાવ નિલૈઝઝ થઈને આત્મસ્તુતિ કરવાનું પાતક પણ અમે કરી ચૂક્યા !

૮૦. હે હૃદય, રોજ ડઠીને પારકાનાં ચિત્તોની અનેક રીતે આરાધના કરી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે તું શા માટે આ મહા કલેશનો કાફલો પૂંદે છે ? તું જો પોતે અંદરથી જ પ્રસન્ન થાય તો તારામાં ચિંતામણિના ગુણોનો ઉદય એની મેલે થયે, અને પછી તારો અનાસક્ત સકલ્પ તારી કઈ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ નહિ કરે ?

૮૧. કોઈ ટેકાળે વીણાવાદન ચાલે છે, તો કોઈ ટેકાળે ‘હાય રે હાય’ના રોદણાં સંભળાય છે; કોઈ ટેકાળે વિદ્વાનોનો કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચાલતો હોય છે, તો કોઈ ટેકાળે પીધેલા દારૂઢિયાઓની લડવાડ ચાલતી હોય છે; કોઈ ટેકાળે મુંદર લલનાઓ દેખાય છે, તો કોઈ ટેકાળે ગલત્કોટથી પીડાતી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. સાચે જ આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તેની કાંઈ જ સ્વર પડતી નથી.

૮૨. ધનરૂપી તુચ્છ મૃગજઝના સાગરનું પાણી પીવા મપતા હે જડયુદ્ધે પશો, તેં કરેલાં કેટલાં કેટલાં કામો કેટલી વધી ધાર પડી ભાંગ્યાં નથી શું ? તેમ છતાંય તારી ઉત્કટ વાસના હજી વિરામ પામતી નથી; તેમ જ તારું હૈયું ભાંગી જઈ એના સેંકડો ટુકડા થતા નથી, એ ઉપરથી લાગે છે કે જહ્નુ તારું હૃદય વજ્ર જેવા કઠણ પથ્થરનું જ બનેલું છે.

૮૩. આત્મના થોડાક પલકારા જેટલી જ જેની આવરદા છે એવો દેહ જ્યાં મઢ્યો છે ત્યાં સ્વર નથી પડતી કે કરતું શું. સુરનદી મંગાને કિનારે તપાવરણ કરતા રહીએ, કે સદ્ગુણમંડિત પત્નીની સોયતમાં સંસ્કારી જીવન ગાઢીએ ? ન્યાય, સાંહ્ય, વેદાન્ત આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોનું અને દર્શનોનું અધ્યયન કરીએ, કે જાતજાતના કાવ્યમૃતના મધુર રસોનું પાન કરીએ ? ('રાત ઢંકી અને વેપ જ્ઞાતા' જેવી સ્થિતિ થઈ છે.)

૮૪. ઝંઝી આલેશાન હવેલી, સજ્જનો વચ્ચે માન્યતા પામેલા લોકોઓ, અગણિત સંપત્તિ, કલ્યાણી પ્રિય પત્ની, જુવાનીની અવસ્થા, એ વધું જોઈને, અજ્ઞાનને લીધે મૂઢ બનેલો માણસ આ વિશ્વને ચિરકાલ ટકનારું માને છે અને ખુશીથી સસારરૂપી તુરંગમાં પ્રવેશ કરે છે; જ્યારે આ વધી વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે એમ જો જોઈ શકે છે તે ધન્ય માણસ આ વધી વસ્તુઓનો સદંતર ત્યાગ કરે છે.

૮૨. હે હરણ, તુ, જે ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતું નથી, તેમની આગઢ ચોટા ચોટા શુશામતના વચનો બોલતું નથી, એમનાં ગર્વભર્યા વચનો સાંભળતું નથી અને આશાનું માર્યું એમની પાછઢ પાછઢ દોડતું નથી, મૂલ લાગે ત્યારે કુમલું ઘાસ ચાઈ લે છે અને સૂવાનો વલત થયે મુલેથી મૂઈ જાય છે, અને આમ સંતોષવાલું જીવન ગાલે છે; તો મને કહે કે તં કયાં અને કયું તપ તપ્યું કે જેથી આટલી સિદ્ધિ તને પ્રાપ્ત થઈ ?

અથવા

હે કુરંગ હરણ, તં કયું તપ સેવ્યુ છે, કયે ઠેકાણે સાધના સાધી છે એ મને કહે કેમ કે તું ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતું નથી તેમનાં ચોટી ચોટી શુશામત કરતું નથી, તેમનાં ગર્વભર્યા વચનો સાંભળતું નથી અને મારે આશાનું માર્યું એમની પાછઢ પાછઢ દોડતું નથી, ચાવાનો વલત થયે તું કુમલું ઘાસ ચાઈ લે છે અને ડંધ આવતા ડંધી જાય છે. મારે તપ કર્યા વગર આવું સંતોષવાલું જીવન કોણ ગાલી શકે ?

૮૬. શું ગિરિકંદરોમાંથી કે પર્વતની લીળોમાંથી કંદમૂલોનો સદંતર નાશ થયો છે ? અથવા શું પર્વતો ઉપર વહેતાં શરણાંઓ વધાં મુકાઈ ગયા ? અથવા શું રસમર્યા પલ્લોથી લલેલી તેમ જ વન્કમ્મો પૂરાં પાલી શકે તેવી હાલવાલી ઢાલીઓ કાઢ પરથી નાશ પામી ચઈ છે ? કે (અગવલ્લની આટલી સહેલી જોગવાઈ હોવા છતાં,) મહા-

મહેનતે પ્રાપ્ત થયેલા અલ્પશા ધનને લીધે ળઠેલા અહંકારરૂપી પવનથી તાચતી મૃકુટીવાઢાં અને સાવ વિનયશૂન્ય થયેલાં એવાં દુર્જનોનાં મોઢાં તરફ લોકો જોયા કરે છે !

૮૭. ગંગાને કિનારે, હિમાલય પર્વતની કોઈ શિલા ઉપર પદ્માસન વાઢીને હું બેઠો હોઉં, અને વ્રહ્માનું ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ કરતાં યોગનિદ્રાની સમાધિમાં લીન થયો હોઉં, અને તે સ્થિતિમાં કેવલ વાલ મૃગલાં જ નહિ, પણ ઘરઢાં હરણો પણ શંકા કે ચીક તદ્દન ત્યજી દર્શને મારી પાસે આવે અને પોતાનાં શીંગડાં મારા શરીર સાથે ઘસીને ચંજવાલવાનો આનંદ પામે, એવા ભાગ્યના દિવસો મને લાધશે સરા ?

૮૮. પર્વતની ગુફાઓમાં રહીને પરમ જ્યોતિનું જેઓ ધ્યાન ધરે છે, અને તે વચ્ચે નિઃશકપણે ચોઢામાં આવીને આરામ કરતાં પક્ષીઓ જેમના આનંદાધુનું પાન કરે છે, એવા પુણ્યવાન પુરુષોને ધન્ય છે ! ડ્યારે અમે તો મનમાં ને મનમાં મોટી મોટી હવેલીઓ વાંધીને તેમના પ્રાકારમાં આવેલી વાવને કિનારે ક્રીડોચાન કમ્પીને એની અંદર વિલાસ કરતા પોતાની જિંદગી નિર્ર્થક સુટાઢીએ છીંપે.

૮૯. [અદ્વૈતસિદ્ધિની સાધના કરતાં, કવિ પોતાની કલ્યાણ-કામના વ્યક્ત કરે છે —]

ભયાનક સર્પ હો કે આહાદકારી ફૂલોનો હાર હો;
કંપાવનાર શત્રુ હો કે હૂંફ આપનાર સ્નેહી હો; મહામૂઢું

રત્ન હો કે માટીનું તુચ્છ હેંફું હો; કુમુદકોમલ શૈવ્યા
 હો કે અકુળા પથ્થરો પથરાયેલા હો; નજર સામે પામનાં
 તળચલાં હો કે રમણીઓનો સમૂહ હો; મારી તો એ વધા
 પ્રત્યે સમદષ્ટિ જ રહો, અને એવી સ્થિતિમાં કોઈ તપોવનમાં
 કન્યાગકારી 'શિવ શિવ શિવ'નો જાપ જપતાં મારા દિવસો
 પસાર થાઓ.

[આ આજ્ઞા વિશ્વ સાથે આત્મિક્યનો સાક્ષાત્કાર થવાથી
 જે સમાધાન મળે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલો માણસ પોતાની સ્થિતિ
 વર્ણવે છે. એ રીતે પણ આ ઝોકનો અર્થ કરી શકાય.]

સર્પ હો કે પુષ્પનો હાર હો કંપાવનારો પ્રવલ શત્રુ
 હો કે હૂંફ આપનારો મિત્ર હો, મહામૂલું રત્ન હો કે
 માટીનું તુચ્છ હેંફું હો, ફૂલની શૈવ્યા હો કે પથરાઓ
 પાથરેલા હો, સામે તૃણ હો કે સ્ત્રીઓનો સમુદાય હો, એ
 વધા વિષે મારી સમદષ્ટિ જ રહે છે અને પછી કોઈ
 તપોવનમાં નિરિચ્છ અને શાન્ત થઈને 'શિવ, શિવ, શિવ'નો
 કન્યાગકારી શાન્તિ-જાપ કરતાં મારા દિવસો પસાર
 થાય છે.

૨૦. વિપયો ગમે તેટલા લાંબા વચ્ચત સુધી આપણી
 સાથે રહે તોયે અંતે તે છોડીને જવાના જ. છતાં માણસ
 પોતાની મેઢે એમને છોડી દેતો નથી તો તેમાં એને શાસ
 કંઈ લાભ થાય છે સરો ? સર્વ જોતાં વિપયો જ્યારે પોતે
 જ પોતાની મરજી કે નિયમ પ્રમાણે માણસને છોડી જાય

છે ત્યારે એને પાર વગરની હૈયા-ચઢતરા થાય છે. જ્યારે માણસ પોતે એમને ત્યજી દે તો એ વિષયો તેને અનંત શાંતિમુખ આપતા જાય છે.

૧૧. માણસને મઢતું ફલ તેના કરેલાં કર્મો પર આધાર રાખે છે અને તેની બુદ્ધિ પણ પૂર્વે કરેલાં કર્મને જ અનુસરે છે. બુદ્ધિનું ઘડતર તો કરેલાં કર્મોની ટેવો ઉપર જ અવલંબે છે. આમ મનુષ્યજીવનમાં કર્મ જ સર્વોપરી હોવાથી હાથ્યા માણસે સારી પેઠે આગલ પાછલનો વિચાર કરીને જ કામો કરવાં જોઈએ.

[અને બુદ્ધિની કેલવણીમાં પણ કર્મકૌશલ ઉપર જ વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ.]

અથવા

[કર્મ એટલે પૂર્વજન્મે કરેલું કર્મ એવો અર્થ કરી ‘ કર્મ ’ શબ્દ લગભગ દૈવના અર્થમાં વાપરીને કેટલાક લોકો આ શ્લોકનો જુદો જ અર્થ કરે છે અને ઘીઝી લીટીમાંનો ‘ તથાપિ ’ શબ્દ એમને અનુકૂલ આવે છે. તેમની દટિએ આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય —]

માણસને મઢતું ફલ તેનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મો પર આધાર રાખે છે. આજની એની બુદ્ધિ પણ પૂર્વભવે કરેલા કર્મને જ અનુસરે છે. આમ માણસ ઘણી રીતે પરતંત્ર છે. છતાં હાથ્યા માણસે, ઈશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે એટલા સાતર

તત્તમ રીતે વિચાર કરીને જ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ;
 ૬ જેથી આ નહિ તો આગલો ભવ તો મુધરે.

[પહેલો જ અર્થ સારો જણાય છે. આ મનનો
 વેચાર કરીને જ જ્યાં ચાઢી શકાય એમ હોય ત્યાં
 આગઝના અને પાછઝના ભવોની વાત લઈ આવવી
 અનાવરયક છે. સ્વકર્મ-સૂત્ર-પ્રચિતો દ્વિ લોકઃ ।]

૧૨. આપના માગ્યના વિધાતા તરીકે આપને દેવોને
 નમસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તે દેવો પણ મૂઆ વિધિને વશ
 રહીને જ નથી ચાલતા શું ? તેથી વંદન તો વિધિને
 (દૈવને) જ કરવું પડે. પણ એ દૈવ પણ સ્વસંત્ર કયા
 છે ? એ કર્મ પ્રમાણે નિશ્ચિત, અમુક ચોક્કસ ફલ જ
 આપનાર હોય છે. અને ફલ તો કર્મને આધીન છે. તો
 પછી એ અમર દેવોને લઈને શું કરીશું ? અને દૈવને લઈને
 પણ શું કરીશું ? જેની આગઝ વિધિ-વિધાતાનું પણ કશું
 ચાલતું નથી, તે કર્મને જ અમારું વંદન હજો.

૧૩. જે દેવાધિદેવ કર્મે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવને કુંભારની
 જેમ વ્રહ્માડરૂપી ઘડાની અંદર અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના
 કામ ઉપર નીમ્યો, સર્વવ્યાપી વિષ્ણુને પણ દશાવતાર લેવાના
 મહાસંકટમાં ધકેલ્યો, અને શંકર છદ્ધને હાથમાં ચોપરી આપી
 વડે મિથ્યા માટે રચ્યો, અને જેના નિયમનને
 પરિણામે સૂર્ય આકાશમાં અર્ધાંડ મમ્યા કરે છે, તે સર્વ-
 સમર્થ કર્મને જ અમારા નમસ્કાર હજો

૧૪. નીચ લોકોની આરાધના કરતાં કરતાં, એના અપશબ્દો જેમતેમ કરીને સહન કર્યા; આંસમાં આવતાં આંસુને અંદર ને અંદર રોકીને શૂન્ય મનથી તેમને રીક્ષવવા હસી બતાવ્યું; મનની ઘઘી લાગણીઓ દવાવી દીધી; અને જેમની વુદ્ધિ બહાર મારી ને અવઢી થઈ છે એવા લોકો આગઢ પળ હાથ જોડયા; હવે, હે નફઢટ, વિઢઢઢ આશે ! હજીયે તું મને ,બીજે ક્યાં ક્યાં નચાવવા માગે છે ?

૧૫. [સ્વાભિમાની માણસ પળ ગૃહસ્થાથ્રમની વિટંબણાઓથી જેર ધઈને મિક્ષાનાં વચનો મોઢામાંથી કાઢવા તૈયાર થાય છે એ બીનાને ધ્યાનમાં રાખીને કવિ કહે છે —]

મૂંઢથી અકઢઢાતાં અને વીલું મોઢું કરીને રોતાં કકઢઢતાં છોકરાંઓ જેનાં ઢાટયાં તૂટયાં વઢ્ઢોને રેંચતાં હોય છે અને તેમને શાન્ત કરવાનો કશો જ ઉપાય હાથમાં ન હોવાથી જે લાચાર થઈ બેઢી છે, એવી વિચારી દયામણી ગૃહિણી નજર આગઢ ન હોત તો કયો સ્વાભિમાની માણસ, પોતાની ચાચના વિઢઢઢ જશે એ મયને કારણે ગઢગઢ થયેલી વાળીએ, તૂટતા અને સારી પડતા અઢરે, પોતાના ઘઢઢા પેટને માટે કોઈની આગઢ ‘ મને કાંઈક આપો ’ એમ કહેવા તૈયાર થાત ?

૧૬. અમે ઘણું સમ્યું, પળ તે ક્ષમાને સ્તીધે નહિ; ગૃહસ્થાથ્રમનાં ગુસોનો ત્યાગ કર્યો, પળ તે સંતોષ સમાધાનને

કારણે નહિ; અસુચ એમાં ટાડ, તડકો, પવન આદિ સહન કર્યાં, પણ તે કેવળ ફટેલા માનીને, તપાચરણ તરીકે નહિ; પ્રાણોનું નિયમન કરીને, એકાગ્ર ચિત્તે દિનરાત ધ્યાન ધર્યું; પણ તે ધનનું, મગવાન શંકરના ચરણનું નહિ; આમ જે જે કર્મો મુનિઓ કરે છે તે વધાં અમે કર્યાં પણ તે તે ફલથી માત્ર અમે વંચિત જ રહ્યા.

૧૭. વ્રદ્યજ્ઞાનને લીધે જેમના મનમાં વિવેક જાગ્યો છે, અને તેથી જેમની યુદ્ધિ નિર્મલ થઈ છે તેઓ કેટલું વધું વિકટ કામ કરે છે, કે પ્રત્યક્ષ ભોગવાતા વૈભવને, તદ્દન નિઃસ્પૃહ થઈ, સદંતર છોડી દે છે. જ્યારે અમે જે સંપત્તિ ભૂતકાળમાં અમને મળી નથી, વર્તમાનકાળમાં જે અમારી પાસે નથી, અને ભવિષ્યકાળમાં મલશે જ એવી જેને વિષે ચોક્કસ સ્થાનરી નથી અને જેને પશ્ચાત્ત વાસનામાં જ અમે પકડી રાખી છે, એવી કાર્પનિક સંપત્તિનો માનસિક ત્યાગ કરવા પણ સમર્થ નથી.

૧૮. આ વિશાળ વિશ્વમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી જે અમર્યાદ વસ્તુઓ છે, તેમાંજ વરાહ અને રાહુ એ બે જ ચમત્કારના વિષય તરીકે સહુથી ચઢી જાય છે. કારણ કે એકે (વરાહે) ઢૂંઢેલી પૃથ્વીને પોતાના દાંતની અળી ઉપર હટાવી લીધી, જ્યારે બીજો (રાહુ), કેવળ પોતાનું માથું જ બાકી રહેલું હોવા છતાં, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી

શત્રુને ગઢી જાય છે, અને પછો ઉદારતાથી એને છોડી
પણ દે છે.

૧૧. હે ચિત્ત, તું ન તો પાતાલમાંથી બઢી રાજાને
છોડાવ્યો, ન દુનિયામાંથી મૃત્યુનો ક્ષય કર્યા. ચંદ્ર ઉપર
દેખાઈ આવતો મેલો ઢાધો તું ભૂયો નથી અને લોકોના
વ્યાધિઓનો પણ સમૂહ ઉચ્છેદ તું કર્યો નથી. આ પૃથ્વીને
જરા ઝંચકીને, વિચારા શેષના માથા ઉપરનો ભાર પણ ક્ષણવાર
હઠવો કર્યો નથી. ત્યારે સત્પુરુષોમાં પોતાની ગણના હોવાનું
વૃથા અભિમાન ધારણ કરતાં તને શરમ નથી આવતી ?

[આ શ્લોકની છેલ્લી લીટી જરા અટપટી છે. છંદમાં
'ન' શબ્દ ન વેઠો એટલે છોડી દીધો લાગે છે. 'અભિમાન'
અને 'ગણના'ના સ્થાનનો પણ ગોટાલો થયો લાગે છે.]

૧૦૦. તે કાચવો જ રરેરર જન્મ્યો કહેવાય કે
જેને આ વિશાલ પૃથ્વીનો ભાર ઝંચકવા પોતાની પીઠ
અર્પણ કરી. તે જ પ્રમાણે ધ્રુવનો જન્મ પણ ધન્ય રારો કે
જેને આધારે તારાઓનું આલું ય્યોતિર્મદ્દલ નિયમ પ્રમાણે
પર્યા કરે છે.

હવે ધ્રુવની જેમ ઉપર આકાશમાં કે કાચવાની જેમ
નીચે પાતાલમાં, જેઓ પારકાનું દિત કરી શક્તા નથી
તેવાં યાત્રીનાં ચધાં પ્રાણીઓ નકામી પાંચ ફૂટેલાં, ઝમરાના
ફલનો ંદરનાં મગતરાં જેવાં કેવલ મરી જવા માટે જ

જન્મ છે છે. તેમને હાથે કોઈનું ઐહિક કે પારલૌકિક કન્યાગ થતું નથી.

૧૦૧. [પોતાની મર્યાદા ન છોડનાર સાગર અને પોતાને સ્થાને સ્થિર રહેનાર કુલપર્વતો વચ્ચે પ્રલયકાળ આવે ત્યારે ચલે જ છે. પણ મહાત્માઓ આવી ક્ષુદ્રતા વતાવતા નથી. તેઓ તો જેમ સંકટ વધારે તેમ વધારે જ અઢગ થવાના એમ સમજાવતાં કવિ કહે છે —]

હે જડમતે, વિપદ્કાળે મહાત્માઓનો ધૈર્યનાશ થયેલો જોવા તું દ્રષ્ટતો હોય તો એ સ્વેચ્છા પ્રયાસ તું છોડી દે, આ મહાત્માઓ કાંઈ તમારા ક્ષુદ્ર કુલપર્વત પણ નથી અને પામર સાગર પણ નથી કે જેઓ પ્રલયકાળ આવે કે તરત પોતાનો સ્વધર્મકર્મનો નિયમ પણ ડલટાવી દે છે.

૧૦૨. શિન્ન શિન્ન શાસ્ત્રોના અર્થની વિચારણા કરવાની જેની ચંચલતા શમી ગઈ છે, અનેકાનેક રસયુક્ત કાવ્યોનો આસ્વાદ લેવાનું જેનું કુતૂહલ ઓસરી ગયું છે, ન્યાય અને તર્કના અધ્યયનને લીધે ડટતી જેની અનેક શંકાઓ અને વિકલ્પોના વિસ્તારનો નિઃશંકપણે નિરાસ થયો છે, એવું માઈ મન હવે મગવાન શંકરને શરણ જવાને જ કહે છે.

૧૦૩. કોમલ કરુણાથી ભરાઈ ગયેલા હૃદયવાદ્ય અમે, સર્વસ્વનું દાન આપીને, કોઈ પવિત્ર તપોવનમાં, શરદ્કલ્પના

પૂર્ણ ચંદ્રની ચાંદનીથી મનોહર થયેલી રાત્રીઓ, આ સંસારમાં વિધિની ઘટનાઓ કેવાં વિષમ પરિણામો ઉપજાવે છે તેનું સ્મરણ કરતાં, અને ભગવાન શંકરના ચરણમાં જ ચિત્તનું શરણ શોધતાં, પસાર કરીશું.

૧૦૪. વેદ, સ્મૃતિઓ, પુરાણપઠન, અતિ વિસ્તારવાળાં શાસ્ત્રો, તેમ જ — જેને જોરે સ્વર્ગ નામથી ઓઢાયાતા એક ગામડાની એકાદ ઝૂંપડીમાં નિવાસ કરવાનું મળે એટલું જ જેનું ફઝ છે તેવા — યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડના વિસ્તારથી શું વઢવાનું હતું ? મનવંધનોની દુઃખદાયી જાળને બાઢી નાંખનાર અગ્નિ જેવું, અને સ્વાત્માનંદની પદવીમાં પ્રવેશ કરાવનાર એક સાધનને છોડી દર્દે તો વાકી વધા વાળિયાવેડા છે.

૧૦૫. [વર્ણાશ્રમનાં ચિન્હો ધારણ નહીં કરેલાં હોવાથી, અને અલિપ્ત ભાવે પોતાની મસ્તીમાં ચાલતો દેસાવાથી, જેને વિષે લોકોના મનમાં કુતૂહલ જાગ્યું છે એવા યોગીઓની અનાસક્ત શાન્તિ વિષે કવિ લખે છે —]

આ ચાણ્ડાલ છે, કે વ્રાહ્મણ છે ? શદ્ર છે કે તપસ્વી છે ? સારાસાર તત્ત્વોનું પૃથ્થકરણ કરવામાં કુશલ એવો કોઈ યોગીશ્વર તો આ નહીં હોય ? इत्यादि સંકાઓ મનમાં ઊઠવાથી લોકો જેને વિષે છુટથી જાતજાતની વાતો કરે છે, એવા યોગીઓ કદા હર્ષ શોક ચમર પોતાને રસતે ચાલ્યા જાય છે.

૧૦૬. કામચિકારના નેત્રરોગની અસરને લીધે 'જ્યારે અમારામાં અજ્ઞાન અને લંપટતા હતાં ત્યારે આગું જગત નારીમય છે એમ અમારી આંખોને લાગતું. પણ હવે જ્યારે સાર અને અસાર વચ્ચેનો ભેદ ચતાવતું વિવેકરૂપી અંજન અમે આંજ્યું, ત્યારે સમત્વને પામેલી અમારી દષ્ટિ આ સમસ્ત ત્રિલોક્યને વ્રદ્ધમય હોતો છે.

૧૦૭. આ અનેક પ્રકારના ભોગો સ્વભાવે જ ક્ષણ-જીવી છે અને જિંદગી તો આવા ક્ષણભંગુર ભોગોની જ બનેલી હોય છે. ત્યારે, હૈ લોકો, તમે શા પ્રયોજનથી એમની પાછળ અટવાયા કરો છો ? બસ કરો આ વધી થાધલ.

અને જો અમારી વાત માનવા લેવી લાગે તો આશાની મેકડો જાળનાં વન્ધનો હટાવતાં હટાવતાં પ્રસન્નનિર્મલ બનેલા મનને સ્થિર કરો પોતાને સ્થાને એ સ્થાન તો કામનાઓનો નાશ થવાથી જ હાથમાં આવી શકે છે.

૧૦૮. હૈ માતા પૃથ્વી, હૈ તાત વાયુ, હૈ મિત્ર સેજ, હૈ ચાન્દ્રવ જલ અને હૈ માઈ આકાશ, તમને વધાને હાથ જોડીને આ છેલ્લો નમસ્કાર કરું છું. તમારા સત્સાગને કારણે જે કોઈ સત્કર્મનો ઉદય થયો, તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા નિર્મલ જ્ઞાનને લીધે તમામ મોહતું જોર દૂર થયું છે, અને હવે હું પરવ્રદ્ધમાં કાચમને માટે લીન થાઉં છું.

(હવે પાછા આવવાપણું અને તમારી વચ્ચે રહેવાપણું રહેતું નથી.)

પ્રકીર્ણ શ્લોકો

૧૦૯. પહાડની કોઈ શિલાને જ જેમને પોતાની શય્યા બનાવી છે, ગિરિગુહાસ્પી ઘરથી જેમને સંતોષ છે, જાડોની છાલ એ જ જેમને માટે સંપૂર્ણ વહ છે, મૃગલાં અને પક્ષીઓ જેમને માટે પૂરતા મિત્રો છે, જાડનાં તાજાં રસદાર ફલોથી જ જેમને ગુજરાન ચાલે છે, ઈરણાનું મધુર પાણી જ જેઓ ઉચિત પીણું ગણે છે અને જેમનો મનોવિનોદ વિદ્યારૂપી યુવતી સાથે જ ચાલે છે, એવા લોકો મારે મન તો પરમેશ્વર (વાદશાહ) છે; કેમકે એવા લોકો લોભમાં ફસાઈને, સેવક બનીને, કોઈની આગઠ માથું નમાવતા નથી.

૧૧૦. આ દુનિયાદારીની જિંદગીથી હું તો કશું કુશલ જોતો નથી. આમાં કરેલાં શુભ કર્મોના ફલનો વિચાર કરું છું ત્યારે પણ મને તો ભય જ ઊપજે છે. કેમકે લાંબા ચલતથી સેવેલા વિષયોને પુણ્યના મોટા પ્રવાહનું સિંચન મઠે કે તેઓ એવા તો મોટા થઈ જાય છે કે વિષયોને સેવનારને અંતે સંકટમાં જ નાખે છે.

૧૧૧. રોજ ને રોજ સુરજના આપમવાથી અને ઊગતાથી આપરદા ધટતી જ જાય છે, અને છતાં અનેક જાતનાં પાયોના મારને લીધે યોજાસ્પ ધડેલાં વ્યવસાયોમાં

વશત તો જાણ્યામાં પણ નથી આવતો. તેમ જ જગતમાં જન્મ, જરા, વિપત્તિ અને મરણ રોજ ને રોજ જોયા છતાં મનમાં ગ્રાસ ઊપજતો નથી.

સરેસર, પ્રમાદરૂપી મોહમયી મદિરાનું પાન કરીને જગત ડગ્મત વન્યું છે.

૧૧૨. [દુનિયાના અનેક કવિઓએ મનુષ્યજીવનને નાટક સાથે સરસાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ પણ સંસારને રંગભૂમિ કવ્વી માણસ એમાં નટની પેઠે કેવી કેવી ભૂમિકા ધારણ કરે છે એ વર્ણવે છે —]

પછી માટે વાઝક વન્યા પછી વીજી પછી માટે એ વિલાસક્રીડામાં ચતુર એવો યુવાન વને છે. પછી માટે પનશન્ય ગરીબ વને છે તો વીજી પછી માટે એ વૈભવને શિખરે પહોંચે છે. આમ નટની પેઠે નાટક ભજવતો ભજવતો ધરડો થઈ, અન્તે વધાં ગાત્રો જીર્ણ થયાં છે અને મોઢા ઉપર કરચલીઓ છવાઈ છે એવા વેશમાં માણસ યમપુરી નામના નાટકના પડદા પાછળ અલોપ થઈ જાય છે.

૧૧૩. હે પ્રિય મિત્ર, કોઈ કસાયેલો કુંભાર મજબૂત હાથે માટીનો લોચો બનાવે તેમ, દુષ્ટ વિધિ આપણા મનનો લોચો બનાવી તેને ચિંતાના ચાક પર ચડાવે છે અને વિપત્તિરૂપી દળાના ઉપરાઉપરી આપાતોનો પરિચય કરાવી ચક્કર ચક્કર ફેરવે છે. સ્વચ્છ નથી પડતી કે આમાંથી કેવો ધાટ પડવાની એની દાનત છે.

૧૧૪. માળમની પ્રતિષ્ઠા કરમાઈ જાય, સંપત્તિ ષટી જાય, યાચકો આશાએ આવીને રાત્રી દાયે પાટા જવા માંડે, મળાગદાલોઓની મૈદ્ય ઓંસરી જાય, આશ્રિતો ત્યાગ પરી જતા રહે અને જુગની પણ ધીમે ધીમે નાશ પાળી જાય, એટલે ટાણા માળમ માટે એ જ યોગ્ય ગણાય કે એને જાહનના પાળીથી પુનિત થયેલા તટકોવાડા પર્વતશ્રેષ્ઠ હિમાલયમાં જઈને કોઈ તીર્થની યાત્રામાં, એકાંત મુંદર ગુફામાં કે છતાંકુંડમાં વાસો કરી લેવો.

૧૧૫. પૂર્વી મુદ્દેલ એવી આ પંડની રાઈ, ઇષ્ટ એવા માનઆવરૂની ગાંઠને હીલી કરવામાં કુશલ છે; શ્રેષ્ઠ તદગુણોના સમૂહરૂપી પદ્મોને સંકોચાવનારી જાણે પૂનમની ચાંદની છે; અથગ લજ્જારૂપી ચેલાની જાહોજલાલ્લી કાપી નાંચનારી કુહાલી છે. એ રાઈ માળસને નચાવી નચાવી કેવો ફજેત કરે છે !

૧૧૬. [જેહું પાત્ર તેહું પરિણામ, એ સિદ્ધાંત ચરિતાર્થ કરતાં કવિ કહે છે —]

જે જ્ઞાન સગ્ગજનોને માટે અભિમાન અને મદ આદિ દુર્ગુણોનું નાશક હોય છે, એ જ કેટલાક લોકોને (દુર્જનોને) માટે મદ અને અભિમાનને પોષક બને છે.

એકાંતનું સ્થાન સંયમી લોકોને માટે મુક્તિનું સાધન ગણાય છે, ઝ્યારે એ જ જગ્યા કામચિત્ત્વલ લોકોને માટે વિકારોને અત્યંત ઉત્તેજિત કરનારી નીચડે છે.

૧૧૭. હાથી કે મુંડ જેવા જવરદસ્ત પ્રાણીઓનું માંસ
 આરોગ્યનાર ઘલખાન સિંહ વરગમાં એકાદ વાર જ સંગ કરે
 છે. જ્યારે ક્ષય મરડિયા માંસને જીવનાઈ વચૂતર રોજ ને
 રોજ કામામનત થાય છે; કહો, આનું કારણ શું હશે ?
 દૂધબાને હવસ વધારે !

૧૧૮. મુકાઈને જે હાડપિંજર ઘયો છે, એક આંચ
 જવાથી જે કાળો બન્યો છે, પગે જે લંગડો છે, જેના
 કાન ગટ્ટી ગયા છે, જેને પૂંછડી રહી નથી, વળોને
 કારણે જે પહચી ચરડાયેલો છે, જીવડાઓનાં મેંકડોં
 મૂંચબાંથી જેનું શરીર સદબંધ છે, મૂંચથી જે લેવાઈ ગયો
 છે, અને જેના મઝામાં હાંડલીનો કાંઠલો ભરાયો છે, એવો
 ધરડો કૂનરો પણ કૂનરીની પાછળ પાછળ ફર્યા જ
 કરે છે.

અરેરે ! કામદેવ મરેલાને પણ માર્યા વગર રહેતો નથી.

૧૧૯. રમણીનાં કટાક્ષરૂપી શાળ જેને ધાયલ કરતાં
 નથી, ક્રોધાગ્નિનો તાપ જેના હૈયાને બાળતો નથી, અને
 જુદા જુદા વિષયો જેને પોતાના લોભપાશથી સેંચી શક્તા
 નથી, એવો બુદ્ધિમાન ધીર પુરુષ આ આશા ત્રિલોક્યને
 જીતી જાય છે.

(કામ, ક્રોધ, લોભ, એ ત્રિતયને જે જીતે તે ત્રિલોકીને
 જીતે)

મૃકિતસુધા

પૃ. ૫૬. લોકહૃદયને જીતે એવી કવિતા રચવાની શક્તિ હોય તો પઢી રાજસત્તા ભોગવવાની જરૂર શી ?

¶ જો વિનય કે લાજલજ્જા હોય તો આભૂષણ વગર શું નઢવાનું હતું ?

¶ ચાલી શાવાની એક હલકાઈ હોય તો બીજાં પાપોની શી જરૂર ?

¶ જો પાસે દુર્જનો હોય તો શું સર્પો પણ જોઈએ શરા ?

¶ માણસમાં જો ક્ષમા હોય તો આત્મરક્ષણ માટે કવચ કે વહતરની શી જરૂર ?

¶ મન સાફ હોય તો તીર્થસેવનની ગરજ શી ?

¶ અપકીર્તિ ફેલાયા પછી મૃત્યુનું શું પ્રયોજન ? અપકીર્તિ જ માણસ માટે મોત સમાન છે.

¶ દાયાદો (ન્યાતીલા) હોય તો પછી દાવાનબ્બની શી જરૂર ?

¶ સત્ય સાધ્યું હોય તો તપ સાધવાની શી જરૂર ? સત્ય જ પરમ તપ છે.

¶ શરીર પાળ કરીને ચાર યુગ જેટલી લાંબી
આવરદા મોગવી તોયે તેથી શું વળખું ?

૧. ૫૭. એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેને ધીજી કોઈ
વસ્તુનો ઉપદ્રવ નથી ?

¶ ધર વટ્ટી ઉઠયે કૂગો ચોદવા માંડવું એ વટ્ટી
પ્રવૃત્તિ કેવી ?

¶ નિપુણતા કોને કહેવી ? સદાચારના આદર્શો
પ્રત્યેનો અનુરાગ એ જ નિપુણતા છે.

¶ હાનિ કઈ કહેવાય ? વરત વેડફી નાશવો
કે તક ચોઈ વેસવું એ જ હાનિ છે.

¶ રાજત્વ શામાં રહેલું છે ? પોતાના હુકમનું પાલન
કરાવવાના સામર્થ્યમાં.

¶ શર કોણ ? પોતાની इन्द्रियो કાબૂમાં રાખી શકનો
હોય તેવો માણસ.

¶ સેવાશુભ્રૂષા કરો વિદ્વાનોની.

¶ ગર્વને ત્યજી દો.

¶ મન્માન્ય લોકોની આમન્યા રાખો.

¶ દીન દુઃખિયાઓ ઉપર દયા કરો

¶ પોતાના ગુણોને ડઘાઢા પાઢો મા; તેનાં વળગાં
પૂંકો મા.

પૃ. ૫૮. પોતાના દ્વેષીઓનાં પણ મન રાखો.

❧ પાપકર્મમાં પ્રીતિ રાखીશ મા.

❧ મોહને ઁંચેરી કાઢો.

❧ ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કરો — ચિત્તને સ્થિર રાखો.

❧ હે ચિત્ત, હવે તો તું પ્રસન્ન થા !

❧ વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે.

❧ પરદેશમાં કે પ્રવાસમાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ મિત્ર — સ્વજનની ગરજ સારે છે.

❧ મૂર્ખાઓની શોભા એમના મૌનમાં જ છે.

મૌન એ જ મૂર્ખાઓનો ઁાસ અલકાર છે.

❧ કવિઓ તો વિત્ત વિના પણ વૈભવશાઢ્ઢી હોય છે.

❧ મૂર્ખને માટે કોઈ ઓસડ નથી.

❧ વિદ્યાવિહોણો માણસ તો નર્યો પશુ જ છે.

પૃ. ૫૯. ‘કોઈનું મહું કરહું અને છતાં એની કશી વાત ન કરવી’ એ માણસની ઁાનદાની બતાવે છે.

❧ ઉદ્યમ જેવો કોઈ હિતૈષી નથી.

❧ શીલ — ચારિત્ર્ય — એ જ માણસનું મોટામાં મોટું આમૂષણ છે.

❧ વૈભવની શોભા સૌજન્યમાં છે.

¶ વાર્યાનો સંયમ એ શરૂતાનું આમૂરણ છે.

¶ પૈર્યશીલ પુરુષો પોતે નિધિન કરેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કર્યાં વિના ધંખી જતા નથી.

¶ પૈર્યશીલ ઢાણા માણસો ન્યાયના માર્ગથી એક ઢગલું પણ આડે જતા નથી.

¶ જેને જેને જુએ તેની તેની આગળ દીન ધ્વજન કાઢીશ નહિ.

¶ માણસ વિધેકથી ચઢ્યો કે તેનું અનેક રીતે પતન થવાનું જ.

¶ દુર્બલ લોકો નથી વિષયોનો ઉપભોગ લઈ શકતા કે નથી તેમનો સદંતર ત્યાગ કરી શકતા.

¶ ગાંધીલ કે દુષ્ટ મંત્રી રાણીને રાજા નાશ પામે છે.

પૃ. ૬૦. વાળીની સઘાઈ એ જ મોટામાં મોટું આમૂરણ છે.

¶ તેજસ્વીપણું માણસની ઉમર ઉપર વાધાર નથી રાખતું.

¶ બઢવાન કાલ ઘણાનો સંહાર કરે છે, કોઈને પણ છોડતો નથી.

¶ તે સર્વસંહારક કાલને નમસ્કાર હજો

¶ સસલાતું શીંગડું કોઈ કોઈને આપી શકતું નથી. કેમકે તેની મુઢલ હસતી જ હોતી નથી.

❧ સજ્જનો સમૃદ્ધિ આવતાં પણ ઉદ્ધત બનતા નથી.

❧ સંકટમાં કે સુખમાં જે સરખી રીતે આપણી સાથે વર્તે છે તે જ મિત્ર કહેવાય.

❧ હૃદયનો ભાવ નિર્મલ રાખવો.

❧ સંકટ સમયે માથું ઝંચું રાખવું.

❧ દુર્જનોની ઉદ્ધતાઈ સહન કરવાનું મને મન જ થતું નથી.

❧ સજ્જનોના આચરણની ભવ્યતા ચકિત કરે એવી હોય છે.

પૃ. ૬૧. હે માનવીઓ, કહો તો સરા, આ સસારમાં તમને જરા સરખું પણ સુખ જડ્યું છે ?

❧ ભોગ સાથે રોગનો ભય રહેલો જ છે.

❧ ગુણીજનોને અદેસા દુષ્ટોથી ડરવાપણું રહે છે.

❧ સંપત્તિને રાજાનો ભય હોય છે.

❧ શાસ્ત્રની વાદ્યતમાં વાદનો (પક્ષાપક્ષીનો) ભય હોય છે.

❧ જન્મ તો મરણે સૂંધી જ રાહ્યો છે.

❧ સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિને માથે નશ્વરતાની આપત્તિ હોય જ છે.

❧ કેવું વિચિત્ર, કે મોહને લીધે અમને શરમ પણ નથી આવતી.

૧ આ મયમરો દુનિયામાં કેવલ વૈરાગ્યને જ કશાનો મય નથી.

૨ આપણી તૃણા નથી પસાઈ गई, પણ આપણે જ પસાઈ गया છીએ.

૩ જેની તૃણા વિનાઢ છે તે જ દરિદ્રી ગણાયો જોઈએ.

૪. ૬૨. અમે પણ પૂરેપૂરા નિઃશ્ચિદ છીએ.

૫ પરતીની વપારી સાંકડી ન હોય.

૬ સંવાર નશ્વર જાણીને સન્તોષ વનનો આશ્રય લીધો.

૭ ભરેપ્પર પૃથિવી જ મુંદર વપારી છે.

૮ આપણા ચાહુ પૂરતું ડસીકું છે.

૯ એકલો યોગી જ સ્વસ્થ પિતે રહે છે.

૧૦ જિંદગી તો મોજાતા જેવી ચંચલ છે.

૧૧ વડા પદાર્થો ચંચલ કે નશ્વર છે, કેવલ એક ધર્મ જ નિઘલ છે

૧૨ મનને ફરી ફરી સમજાવવું કે આ વિશ્વ તો કેવલ ધાસનો ઢગલો જ છે.

૧૩ જલ-તરંગના જેવી પોતાની અસ્થિર અવસ્થાનો ત્યાગ કર.

૧૪ પરબ્રહ્માં સ્થિત થાડું હું.

૧૫ મારી વચનચાલુરી મારી અંદર જ સુકાઈ गई છે.

મૌલિકાઞ્જલિ

પૃ. ૬૨. ટેકીલો માણસ પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડતાં સુખ આવે કે દુઃખ આવે તેની પરવા કરતો નથી.

¶ સમ્મનો પોતાની મેલે જ પારકાના હિત માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે.

¶ સેવાધર્મ તો ભલભલા યોગીઓ પણ ન સાધી શકે એવો ગહન-વિપમ હોય છે

¶ જેમણે દીન થઈને કોઈની આગલ હાથ જોડી માથું નમાવ્યું નથી તેઓ બાદશાહો છે એમ હું માનું છું.

¶ આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિપમય તે કહી શકાતું નથી.

¶ જે चीज કેવલ રોગનું નિવારણ છે તે જાણે સુખ જ છે એવો અવલો છ્યાલ માણસ માંધે છે !

¶ પ્રમાદરૂપી મદિરા પીને આળું જગત જાણે ઉન્મત્ત વન્યું છે !

¶ નીચ માણસની દષ્ટિ જેના પર પડી તેવો કયો માણસ સુખી રહી શકવાનો હતો ?

¶ ધુર પ્રાણી પોતે સંઘરેલી કે અપનાવેલી વસ્તુ કેટલી તુચ્છ છે એનો હયાલ કરી જ શકતો નથી.

¶ માણસ વિવેકશ્રુત થયો કે તેનું સેંકડો રીતે પતન પડ્યું જ જાણતું.

¶ ધુવડને દિવસે દેસાતું નથી તો તેમાં મૂર્યનો શો દોષ ?

પૃ. ૬૬. માંઘામૂલાં રત્નોની કિંમત ઓછી ઓંકનાર નાદાન રત્નપારખુઓ જ નિંદાને પાત્ર થને છે, નહિ કે રત્નો.

¶ વસંતઋતુ વેસતાં છતાં કેરડાના જાડને એકે પાંદડું ન આવે તો તેમાં વસંતનો કંઈ દોષ સારો ?

¶ ઝ્યાં લક્ષ્મી હોય ત્યાં આપત્તિઓનો જાણે રાફડો પાટયો હોય તેમ તે આવ્યા જ કરવાની.

¶ પ્રાણીઓનાં સોગટાં કનાવીને આ જગતના પટ ઉપર ભગવાન કાઠ ભગવતી કાઠી જોડે સારીપાટની રમત રમે છે.

¶ નિરંકુશ વિધિએ એવી કંઈ વસ્તુ સરજી છે કે જે ચિરકાલ ટકી રહી છે ?

¶ કયો ટેકીલો માણસ પોતાના વઢવા પેટને કાઝે 'મને કંઈક આપો' એવા શબ્દો મોઢામાંથી કાઢે ?

¶ ગમે તેવા સંકટમાં પડ્યા હોય તોપણ માગસો પોતાની યોગ્યતાને અનુસરે એવાં જ ફઝ્ટ ઇચ્છે છે.

¶ માનીઓનો અપ્રેસર એવો સિંહ, ક્ષીણ થયો હોય તોયે, અન્ય જનાવરોની પેઠે કરી સૂકું ઘાસ खाશે खरो ?

¶ પોતાને આહુતિ સ્વઘાવનાર હોતાને પણ અગ્નિ અઢતાવેત વાઙ્ઘાનો જ.

¶ ગુણવાનોનો એવો કયો ગુણ છે કે જે દુર્જનોએ અવઢી રીતે વર્ણવી વસોડયો નથી ?

¶ કોઈ પમ વસ્તુ મહત્ત્વની ગગાય છે કે નજીવી, તે માગસની અવસ્થા, ગરજ કે પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે.

પૃ. ૬૭. સંસ્કારસંપન્ન વાણી માગસે કેઢ્ઢેલી હોય તો તે જ એકલી તેને સારી રીતે શોભાવે છે.

¶ જેમ કમઢ્ઢતા તંતુઓ હાથીઓને રોઢી શકતા નથી, તેમ તળસલા જેવી નુચ્છ ઘનલક્ષ્મી પંડિતોને બંધનકારક પડે શકતી નથી.

¶ મહાત્માઓના ચારિત્ર્યની મહત્તાને મર્યાદા જ નથી હોતી.

¶ કલ્પનો ડાન આવતાં પણ વિજા નામનું અન્નાર્પન નાન પામતું નથી.

¶ અગ્નિને ઠંધો વાઙ્ઘ્યો હોય તોપણ એની જ્વાલા કદી નીચે જતી નથી; તે તો ઉપર જ જવાની.

૫૮. પરાર્થને જ એ સ્વાર્થ માને છે એવો પુરુષ જ સજ્જનોનો અપ્રેક્ષર હોઈ શકે છે.

¶ આ કર્મભૂમિમાં આઘ્યા છતાં જે માણસ તપાચરણ કરતો નથી તે સરેસર અમાનિયો છે.

¶ જો અમને જોઈને તું મોઢું ફેરવતો હોય તો જાણજે કે અમે પણ પૂરેપૂરા નિઃસ્પૃહ છીએ—અમને તારી કશી પડી નથી.

¶ હે મિત્ર, આ દુનિયામાં ટાંચા માણસ માટે તપ સિવાય કીંકરી શ્રેયસ્કર (કન્યાણકારક) વસ્તુ નથી.

¶ માણસની આ દુનિયામાં વધી જ વસ્તુઓને માટે મય ક્ષત્રમે છે. કેવલ વૈરાગ્ય જ એક એવી વસ્તુ છે કે જેને કરાનો દર નથી.

¶ વૈરાગ્ય કે ઉપશાન્તિમાં જેમનું ચિત્ત ચંદિનું છે તેનાઓને માટે ઘર કે વન સણું જ છે.

¶ જ્ઞાનનો દીપ એવો શંકર યોગીશોના ઝંઝઝરપ્રપ્ત ધરમાં પ્રવાસમાન રિરાજે છે.

¶ જે માણસ સાહિત્ય-સમીપ-કે કલ્પા-વિહંગો છે, તેને શૌભદ્રા-દુષ્ટદ્રા વિનાનો સાધાન પશુ જ જાણ્યો.

¶ ફક્ત સજ્જનોની પ્રતિભા જ અમર્યાદ હોઈ સર્વત્ર વિજય પામે છે.

¶ સજ્જનોની ચાલતમાં જ્ઞાન તેમના અહંકાર અને મિથ્યાભિમાન આદિ દોષોનું વિનાશક બને છે; જ્યારે કેટલાકની ચાલતમાં તે જ જ્ઞાન તે દુર્ગુણો અને મિથ્યા-ભિમાન ઉત્પન્ન કરનારું કારણ બને છે.

¶ દેવો અને પિતરો એનું અમૃત પી જવાથી જેની એકાદ જ કલા વાકી છે એવો ચન્દ્ર, શરદ શ્રુતમાં જેના પટ સુકાઈ ગયા છે એવી નદીઓ, તેમ જ માગવા આવનાર ચાચકોને દાન કરવાથી જેમનું ધન સલાસ થયું છે એવા માળસો પોતાની કૃશતાને (ક્ષીણતાને) લીધે જ શોમે છે.

¶ જુઓને, કે કૂવામાંથી હોય કે સાગરમાંથી, ઘડો તો સરસું જ પાણી લઈ શકે છે.

¶ માટે વાપુ, ધીરજ રાસ, પૈસાદાર લોકો આગલ્ય કૃપા પામરતા ચતાર્થીશ નહિ.

પૃ. ૬૯. ચધાર્ના આશાઓ પૂર્ણ થરનાર — ચધી દિશાઓ ભરી દેનાર — મેષ રોજ ને રોજ વરમે તોયે ટેકીલા ચાનકતા મોટામાં તો પાણીનાં બે ગ્રણ મૂંઝ ટીપાં જ પડવાનાં.

¶ જેના આસ્વાદથી ત્રિલોક્યનું રાજ્ય વગેરે વિષયો .
પણ રસહીન બને છે તેવો એક જ એવો મહાન અવર્ણનીય
ભોગ છે કે જે શાશ્વત ટકનારો છે.

¶ પાણીનાં મોજાં, પરપોટા, વીજળીના ક્ષયકારા,
પ્રમદાઓ, અગ્નિની જ્વાળાઓ, સર્પો તેમ જ નદીના પ્રવાહો —
એ ઘઘા વિષે વિશ્વાસ કેવો ?

¶ જેઓ પોતાની ઇંદ્રિયો કાવૂમાં રાખે છે એવાઓની
પીડાનું નિવારણ કરવા માટે વિદ્વત્તા અગાઉ વપરાતી; તે
હવે વચ્ચત જતાં વિષયી જનોને ભોગવિલાસનાં જુદાં જુદાં
સાધનો મેઝવી આપવામાં વપરાય છે !

¶ પોતાના પ્રાણ વચાવવાની જ જેમને પદ્ધતિ છે એવા
કેટલાક (પામર) માણસો આવીને પોતાની આગળ શિર
જુકાવે એટલેથી માણસોને આટલી ઘમઙ્ગની ગરમી શાથી
આવતી હશે ?

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાળ છે તે મહેલે દરિદ્રી કહેવાઓ,
મનમાં તૃપ્તિ ઝપડ્યા પછી ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

સદ્વોધશતકમાં આવેલાં વૃત્તો

સંસ્કૃત છંદ:શાસ્ત્રમાં પદ્યના કે છંદના બે પ્રકાર કહ્યા છે: ૧. વૃત્ત, ૨. જાતિ. વૃત્તનું બંધારણ શ્લોકના ચરણમાં આવતા અક્ષરોની નિશ્ચિત સંખ્યા તથા દરેક અક્ષરના ગુરુલઘુત્વને ધોરણે રચાયેલું હોય છે; જ્યારે જાતિનું બંધારણ દરેક ચરણમાં કુલ કેટલી માત્રા હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે.

વૃત્તમાં આવતા અક્ષરોના ગુરુલઘુત્વનો કમ દર્શાવવાની સગવડ માટે વૃત્તના ચરણના ગણ કતપેલા છે. દરેક ગણમાં ત્રણ ત્રણ અક્ષર હોય છે. એવા ગણ આઠ છે ગણનું બંધારણ ગુરુલઘુ અક્ષર ઉપર આધાર રાખે છે. અક્ષર ‘એક સ્વરનો’ કે ‘સ્વર સાથે એક કે વધારે ધ્વંજનનો’ બનેલો હોય છે. લઘુ કે ગુરુ અક્ષર તેમાંના હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર ઉપર આધાર રાખે છે.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ એટલા સ્વરો હ્રસ્વ છે. બાકીના વધા સ્વરો દીર્ઘ ગણાય છે. કોઈ પણ અક્ષરનું ગુરુલઘુત્વ તેમાં આવતા સ્વર ઉપર આધાર રાખે છે. હ્રસ્વ સ્વરવાળો અક્ષર લઘુ ગણાય છે તેમ જ દીર્ઘ સ્વરવાળો અક્ષર ગુરુ કહેવાય છે

પણ જો કોઈ લઘુ અક્ષર પછી અનુસ્વાર, વિસર્ગ, કે જોડાક્ષર આવે તો તે અક્ષર સામાન્યપણે ગુરુ બને

છે. જોડના ચરણને અન્તે આવતો લઘુ અક્ષર વૃત્તની આવશ્યકતા હોય તો ગુરુ પણ બની શકે છે.

સાતુસ્વારથ્વ દીર્ઘથ વિસર્ગો ચ ગુરુર્ભવેત્ ।

વર્ણઃ સંયોગપૂર્વથ તથા પાદાન્તગોઽપિ ચ ॥

લઘુગુરુનાં ચિહ્નો દ્વારા ગણો નીચે મુજબ વ્તાવી શકાય. લઘુ માટે ૫ ચિહ્ન તથા ગુરુ માટે -ચિહ્ન વપરાય છે. એવી જ રીતે લઘુ અક્ષર વ્તાવવા માટે લ (૫) અને ગુરુ અક્ષર વ્તાવવા માટે ગ (-) ચિહ્ન વપરાય છે.

ય	૫	-	-	ધ	-	૫	૫
ર	-	૫	-	ઙ	૫	-	૫
ત	-	-	૫	સ	૫	૫	-
મ	-	-	-	ન	-		
ન	૫	૫	૫	હ	૫		

દરેક ગણમાં લઘુ ગુરુ અક્ષર કયા ક્રમે આવે છે તે સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય તેટલા માટે નીચેની કારિકા ઉપયોગી થશે.

આદિમધ્યાવસાનેષુ ય-ર-તા યન્તિ લાપવમ્ ।

ધ-ઙ-સા ગૌરવં યન્તિ મ-નોઽં તુ ગુરુલ્લપવમ્ ॥

માત્રાને હિસાબે હરત્ત સ્વરની ૧ માત્રા, દીર્ઘની ૨ માત્રા તથા પ્લુતની ૩ કે તેથી વધારે માત્રા ગણાય છે.

ચરણમાં ડયાં સાત લેવા યોગ્યતા હોય છે તે સ્થાનને યતિ કહે છે. ચરણમાં કેટલા અક્ષર પાછી યતિ

આવે છે તે સંખ્યા પૌરાણિક નાંમોથી બતાવવાનો રિવાજ છે. જેમ કે :

ગુણ	= ૩	ગ્રહ	= ૯
અમ્બુધિ, વેદ	= ૪	રુદ્ર	= ૧૧
રસ	= ૬	સૂર્ય	= ૧૨
નગ, લોક, મુનિ, હય	= ૭	સૂર્યાશ્વ	= ૧૨,૫
વસુ, ભોગી	= ૮		

સદ્બોધશતકમાં આવેલાં વૃત્તોની રચનાની માહિતી નીચે આપવામાં આવી છે.

દરેક વૃત્તમાં અક્ષરોના ગણ કયા ક્રમમાં આવે છે તે બતાવી, પછી યતિ ક્યાં આવે છે તે કૌંસમાં ઓંકડા દ્વારા બતાવ્યું છે.

અનુષ્ટુપ્—આ વૃત્તના દરેક ચરણમાં આઠ અક્ષર હોય છે. એનો વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

શ્લોકે પષ્ટં ગુરુ જ્ઞેયં; સર્વત્ર લઘુ પથમમ્ ।

દ્વિચતુઃપાદયોર્ઘ્યં સાત્તમં; દીર્ઘમન્યયોઃ ॥

શ્લોકના દરેક ચરણમાં છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ તથા પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે; ધીજા અને ચોથા ચરણનો સાતમો અક્ષર લઘુ તથા ચાલીના એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે. ચાલીના અક્ષરો માટે કોઈ સાત નિયમ નથી.

અભ્યાસીઓ માટે અનુષ્ટુપની નીચેની વિશેષ વ્યાખ્યા
ઉપયોગી થશે :

આધન્તવક્ષરો ત્યક્ત્વા ગણયેદ્વૈ પદ્ધતરાન્ ।

ચરણે વિપમે વજ્યો નસી મો પ્રથમે ગણે ॥

સમે તુ નસરા વજ્યાં ગણે પ્રથમ એવ તૈ

અનિવાર્યઃ સમે પાદે દ્વિતીયે જગણો ગણે ।

વિપમે તુ જતો વજ્યો પાદમધ્યે ન વિધમઃ ॥

ઉપજાતિ — ના ચરણમાં ૧૧-૧૧ અક્ષરો હોય
છે. ઇન્દ્રવજ્રા તથા ઉપેન્દ્રવજ્રા ધૃત્તોતું મિશ્રણ થઈને આ
ધૃત વને છે.

મ્યાદિન્દ્રવજ્રા યદિ તૌ જગૌઃ ૫.૬

ઉપેન્દ્રવજ્રા જતનાસ્તતો ગૌ ।

અનન્તરોદીરિતિલક્ષમભાર્ગો

પાદૌ યદીયાદુપજાતયસ્તાઃ ॥

ત ત જ ગ મ) જ ત જ ગ મ

(૫.૬)

(૫.૬)

શાલિની — ૧૧ અક્ષરી ચરણ છે.

માતૌ ગૌ ચેન્દ્રાલિની વેદલોકૈઃ ।

મ ત ત ગ મ (૪.૫)

દ્રુતચિલંચિત — ૧૨ અક્ષરી ચરણ છે.

દ્રુતવિલમ્બિતમાદ્ર નમૌ મરૌ ।

ન મ મ ર (૪૮ અથવા ૪.૪.૪)

વંશસ્થ — ૧૨ અક્ષરી ચરણ છે.

જતૌ તુ વંશસ્થમુદીરિતં જરૌ ।

જ ત જ ર (૫.૭)

વસન્તતિલકા — ૧૪ અક્ષરી ચરણ છે.

ઊક્તા વસંતતિલકા તભજાજગૌગઃ ।

ત ભ જ જ ગ ગ (૮.૬)

માલિની — ૧૫ અક્ષરી ચરણ છે.

નનમયયયુતેયં માલિની ભોગિલોકૈઃ ।

ન ન મ ય ય (૮.૭)

પૃથ્વી — ૧૭ અક્ષરી ચરણ છે.

જસૌ જસયલા વસુ-ગ્રહ-ન્યતિથિ પૃથ્વી ગુરુઃ ।

જ સ જ સ ય લ ગ (૮.૯)

મન્દાકાન્તા — ૧૭ અક્ષરી ચરણ છે.

મન્દાકાન્તામ્બુધિરસનગૈર્મૌ ભનો તૌ મયુગમમ્ ।

મ મ ન ત ત ગ ગ (૪.૬.૭)

શિખરિણી — ૧૭ અક્ષરી ચરણ છે.

રસૈરૈરિષ્ટા યમનસભલાગઃ શિખરિણી ।

ય મ ન સ મ લ ગ (૬.૧૧)

હરિણી — ૧૭ અક્ષરી ચરણ છે.

નસમરસલાગઃ ષડ્વેદૈર્હયૈર્હરિણી મતા ।

ન સ મ ર સ લ ગ (૬.૪.૭)

શાર્દૂલધિકીઢિત — ૧૧ અક્ષરી ચરણ છે.

સૂર્યાશ્વૈર્યદિ મઃ સર્જો સતતગાઃ શાર્દૂલધિકીઢિતમ્ ।

મ સ જ સ ત ત ગ (૧૨.૭)

સમ્ધરા — ૨૧ અક્ષરી ચરણ છે.

સન્નૈર્યાનાંત્રયેણ ત્રિ-મુનિ-યતિ-યુતા સમ્ધરા કીર્તિતેયમ્ ।

મ ર મ ન ય ય ય (૭.૭.૭)

આર્યા — આ માત્રાવૃત્ત છે. એનું બંધારણ ચરણની કુલ માત્રાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

યસ્યાઃ પાદે પ્રથમે દ્વાદશ માત્રાસ્તથા તૃતીયેઽપિ ।

અશદશ દ્વિતીયે ચતુર્થકે પચ્ચદશ સાઽઽર્યા ॥

(૧૨.૧૮; ૧૨.૧૫)

બીજી લીટી પહેલી લીટી જેવી જ ત્રીસ માત્રાની લાંબી હોય તો તે માત્રાવૃત્તને આર્યા ન કહેતાં ગીતિ કહે છે.

श्लोकोनी मूचि

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अकस्मत्त्वमकारण°	२०	उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह	१९
अकिञ्चनस्य	२४	उदन्वच्छन्ना भूः	२८
अजानन्दाहात्म्यं	३६	एते सत्पुरुषाः	२८
अज्ञः सुखमाराध्यः	१५	ऐश्वर्यस्य विभूषणं	२३
अधिगतपरमार्थान्	३२	कदर्थितस्यापि हि	१०
अभिमुखनिहतस्य	२२	करे श्लाघ्यस्त्यागः	२१
अभिमतमहामान°	५२	कर्मायत्तं फलं	४४
अभुक्तायां यस्यां	३७	कान्ताकटाक्षविशिखा	५४
अमीपां प्राणानां	३९	किं कन्दाः कन्दरेभ्यः	४२
अम्भोजिनीवन°	१७	किं कूर्मस्य भरण्यथा	२७
अवश्यं यातारः	४३	किं तेन हेमगिरिणा	२९
अहौ वा हारे वा	४३	किं वेदैः स्मृतिभिः	४९
आज्ञा कीर्तिः पालनं	८	कृमिकुलचितं	३०
आदित्यस्य गतागतैः	५१	कृशः काणः खड्गः	५३
आरम्भगुर्वी क्षयिणी	२०	केयूरा न विभूषयन्ति	१३
आलस्यं हि मनुष्याणां	३	को न याति वशं	४
इतः स्वपिति केशवः	२८	कचिद् भूमौ शायी	२१
इत्येतस्मिन् वा	४६	कचिद्दीणावायं	४०

क्षणं बालो भूत्वा	५१	दानं भोगे नाशः	४
क्षान्तं न क्षमया	४५	दिक्पालाश्च चन्द्रः	१३
क्षान्तिश्चेदनलेन	३४	दीना दीनमुखैः	४५
क्षीरेणात्मगतोदकाय	१८	दुर्जनः परिहर्तव्यो	८
क्षुधामोऽपिज	२६	धन्यानां गिरिकन्दरे	४३
क्षुद्राः सन्ति सहस्रदाः	२६	न कश्चिन् चण्डः	१५
खलोद्भापाः सोढाः	४५	नमस्यामो देवान्	४४
गङ्गातरङ्गहिमं	३८	न संसारोत्पन्नं	५१
गङ्गातीरे हिमगिरिं	४२	नम्रत्वेनोन्नमन्तः	२७
गुणवदगुणवद्वा	२२	नार्य ते समयो	३५
चला लक्ष्मीः चलाः	१४	निन्दन्तु नीतिनिपुणाः	८
चाण्डालः किमयं	४९	पद्माकरं दिनकरो	२१
छिन्नोऽपि रोहति तरुः	१०	परिचरितव्याः सन्तः	५
जाड्यं धियो हरति	२२	परिवर्तिनि संसारे	६
जाड्यं ह्रीमति गम्यते	३२	परेषां चेतासि	३९
जातः कूर्मः स एकः	४७	पातालमाविशसि	२४
ज्ञानं सतां मानं	५३	पानालाग्न विमोचितो	४७
तपस्यन्तः सन्तः	४०	पातितोऽपि कराधतैः	१०
तानीन्द्रियाणि	३१	पापान्निवारयति	९
तुङ्गं वैश्व	४१	प्रदानं प्रच्छन्नं	२५
तृष्णां छिन्धि	१६	प्रशान्तशास्त्रार्थं	४८
त्वमेव चातकाधार	१८	प्रसव्यं मणिमुद्धरेत्	३१
त्वं राजा वयमं	३७	प्राणाघाताग्निवृत्तिः	३३
ददतु ददतु गालीः	१७	प्रायः कन्दुकपातेन	१०

प्रारभ्यते न खलु	७	यद् ववत्रं मुहुं	४१
प्रियसख विपद्	५२	यावत्स्वस्थमिदं	३६
प्रिया न्याय्या वृत्तिः	२५	या साधूंश्च खलान्	३४
फलमलमशनाय	३६	यूयं वयं वयं यूयं	४
बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः	१४	येनैवाम्बरखण्डेन	५
ब्रह्मज्ञानविवेकिनो	४६	येषां न विद्या	३
ब्रह्मा येन कुलालं	४४	ये संतोपसुखप्रबुद्धं	३०
ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं	३८	रक्तत्वं कमलानां	१५१
भवन्ति नम्रास्तरवः	९	रत्नैर्महाहैः	७
भोगा न भुक्ताः	६	राजन् दुधुक्षसि	१७
भोगा भङ्गुरवृत्तयो	५०	रे रे चातक	१४
भ्रान्तं देशमनेकं	३५	लज्जागुणौघजननी	२७
मनसि वचसि काये	२६	लभेत सिक्तासु	३१
मातर्मैदिनि तात	५०	लांगूलचालनमधः	७
माने म्लायति	५२	लोभधेदगुणेन	१६
मालनीकुमुमस्यैव	६	वने रणे शत्रुं	३४
मृगमीनसम्बनानां	५	वयमिह परितुष्टाः	१४
मृत्पिण्डो जलरेखाया	३८	यरं पक्षच्छेदः	२९
मौनान्मूकः	२४	यरं पर्वतदुर्गेषु	६
यत्रानेके कचिदपि	३५	बहति भुवनश्रेणी	२५
यदचेतनोऽपि	१९	बहिस्तस्य जलायते	२३
यदा किमिच्छोऽहं	१५	चितीर्णे सारस्यं	४८
यदासीदज्ञानं	४९	विद्या नाम नरस्य	१३
यदि नाम देवगन्या	१९	विपदि धैर्यम्	२०

विपुलहृदयैः धन्यैः	३७	संपत्सु महतां चित्तं	८
विरम विरसायासाद	४८	समारम्भाः भग्नाः	४०
व्याघ्रीव तिष्ठति	२३	साहित्यसंगीतकलाविहीन°	३
व्यालं बालमृणाल°	३०	सिंहः शिशुरपि	१९
शाश्वोपस्कृतशब्द°	३२	सिंहो बली	५३
शय्या शैलशिला	५०	स्याख्यां वैद्व्यमग्न्यां	२९
धोत्रं श्रुतेनैव	९	स्वल्पं स्नायुवसा°	३९
संतसायसि संस्थितस्य	१८	हर्तुर्याति न गोचरं	३३

काका कालेलकरनां पुस्तको

कालेलकरना लेखो	३—०—०
जीवननो आनंद	१—८—०
जीवनभारती	२—८—०
जीवनसंस्कृति	२—८—०
हिमालयनो प्रवास (टिप्पण साथे)	१—०—०
ब्रह्मदेशनो प्रवास	०—३—०
स्मरणयात्रा	१—८—०
जीवता तहेवारो	०—१२—०
लोकमाता	०—६—०
ओतराती दीवालो	०—६—०
जीवनविकास	खीजी आश्रुति छपाणे.

नयजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद